

SZEMPONTOK AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS VIZSGÁLATÁHOZ MAGYARORSZÁGON

II.

„Miután megvizsgáltuk a szabad prédául szolgáló proletárok erőszakos megteremtését, a véres fegyelmet, amely őket bérmunkásokká változtatja..., felmerül az a kérdés, honnan jönnek eredetileg a *tőkések?*“¹ Másszóval: miután megállapítottuk, hogy a parasztság kisajátítása Magyarországon 1848-ra nagymértékben előrehaladt, felvetődik a kérdés, vajjon hasonlóképpen végbement-e a pénztőke felhalmozódása is az 1848 előtti Magyarországon; bekövetkezett-e „bizonyos mennyiségű pénz felhalmozódása egyes személyek kezében, ... az árutermelésnek aránylag magas fejlődési fokán...“²

Az eredeti tőkefelhalmozódásnak — e másik oldalról, a „gazdagság felhalmozásának“³ oldaláról tekintve — fontos emeltyűje volt a külkereskedelem, amelynek révén hatalmas vagyonok képződtek, különösen mióta megnyílt a világpiac és megkezdődött a gyarmatok kifosztása. Így történt Hollandiában, Angliában, stb., vagyis azokban a nyugateurópai országokban, amelyek eddigi fejlődésük és kedvező földrajzi helyzetük alapján hatalmas résztvevőivé váltak a kitérülő világkereskedelemnek. Viszont azokban a közép- és keleteurópai országokban, amelyek „végigszenvettedék... a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, ... a kapitalizmus „normális“ fejlődési útja elkanyarodott...“⁴

Magyarország kétségkívül az országoknak ez utóbbi csoportjához tartozott. Ennek megfelelően az eredeti tőkefelhalmozás hazánkban — a pénztőke, a gazdagság felhalmozásának oldaláról tekintve — súlyos akadályokba ütközött. Ez a tény különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha — Marx útmutatása alapján — szemügyre vesszük, mik voltak a pénztőke eredeti felhalmozásának főmozzanatai a fejlődés „normális“ útján; megvizsgáljuk, fel-

¹ Marx Károly: A tőke, Bp., 1948. I. 802—803. — Ezt a — Marxtól megadott — sorrendet próbáljuk követni mi is. Miután fővonásaiban áttekintettük az eredeti tőkefelhalmozás *alapját*, „a falusi termelőnek, a parasztnak a földtől való megfosztását“ (Századok, 1948. 19—59.), ezúttal megpróbáljuk megvizsgálni a folyamat *másik oldalát*, „a pénztőkék eredeti felhalmozásának“ kérdését. (V. ö. G. A. Kozlov: A tőkés termelőmód kialakulása. Kézirat gyanánt. Bp., é. n. 23, 29—31.) Ilyenképpen — úgy véljük — elesik az a kifogás, hogy „a parasztság földtől való elválasztását helyezve előtérbe, csak erre korlátozva a vizsgálódást, ezt azonosítjuk magával a tőkefelhalmozás folyamatával“; hogy „csak a tőkefelhalmozás egyik oldalát, a parasztság földtől való elválasztását emeljük ki..., figyelmen kívül hagyjuk azonban az eredeti tőkefelhalmozás másik oldalának, a pénz felhalmozódásának, a tőkeképződésnek a kérdését“. (Mód Aladár: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. Társadalmi Szemle, 1950. márc.—ápr. 314—315.)

² Lenin: Marx Károly, Bp., 1948. 22.

³ V. ö. A tőke, I. 772.

⁴ Révai József: Marx és a magyar forradalom, A marxizmus és magyarság c. kötetben, Bp., 1946. 111.

találhatóak-e ezek a mozzanatok a magyar fejlődésben, s ha igen, hogyan érvényesültek hazánkban.

„Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatait“ — állapítja meg Marx — „egybefoglalják a *gyarmati rendszerben*, az *államadósságok rendszerében*, a *modern adórendszerben* és a *protekciónizmus rendszerében*. Ezek a módszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyien felhasználják az *államhatalmat*, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék.“⁵

Ezeket a — Marx által említett — mozzanatokot igyekszünk tehát megvizsgálni Magyarországon, különösen abból a szempontból, hogy e „rendszerek“ siettették-e, vagy lassították hazánkban az eredeti tőkefelhalmozást, és hogy az államhatalom mesterségesen előmozdította-e nálunk, vagy ellenkezőleg: hátráltatta a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását.⁶

Az eredeti felhalmozás e mozzanatai közül Marx első helyen és különös nyomatékkal emeli ki a gyarmati rendszert. Nem kétséges, hogy nálunk is ez jelenti a probléma gerincét. Csakhogy — *nem Magyarország épített ki gyarmati rendszert a maga eredeti tőkefelhalmozásának javára, hanem a Habsburg-hatalom gyarmatosította hazánkat az osztrák örökös tartományok tőkés fejlődésének érdekében*. A főkérdés tehát, hogyan született meg és épült ki a Habsburgok gyarmati rendszere Magyarországon, hogyan fonódott össze a protekciónizmus rendszerével és az eredeti tőkefelhalmozás többi mozzanataival, — a magyarországi eredeti tőkefelhalmozás rovására, hazánk polgári-nemzeti fejlődésének rovására.

* * *

„... a középkor a tőke két különböző formáját hagyta örökül, amelyek a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági alakulatokban érnek meg és a tőkés termelőmód korszaka előtt „a“ tőkének... számítanak — az *uzsoratőkét* és a *kereskedőtőkét*.“⁷ A XVII. század második felében Ausztriában is az uzsora- és a kereskedőtőke számított még „a“ tőkének. Alig történt még valami abban az irányban, hogy ez a tőke ipari tőkévé alakuljon.⁸ A néhány korai manufaktúra általában csak félgyártmányokat készített, amelyeket külföldre szállítottak és csak ott dolgoztak fel. Nem volt ritka eset, hogy Ausztria a külföldről olyan készáruat hozott be, amihez maga szállította a nyersanyagot. „Az ország gazdasági életét egy olyan réteg tartotta kézben, amely mindent megtett, hogy ezt az állapotot fenntartsa: a kereskedőtőkések... Ezek kereskedni akartak, mindegy hogy hova és mindegy hogy mivel... Sőt még előnyösebb volt számukra az, hogy például fonalat szállítsanak Hollandiába, ... mert így kétszer csinálhattak üzletet, — először a fonal kivitele, másodszor a szövet behozatala alkalmával.“ A XVII. század végén az osztrák kereskedelem néhány nagy „monopolista“, „appaldator“ kezében összpontosult, akik bizonyos zálogösszegért megkapták a legtöbb áru fajta eladásának monopóliumát. „Egyes monopóliumokat — különösen azokat, amelyek mezőgazdasági termékek előállításával függtek össze — nem kereskedők, hanem az udvari nemesség tagjai vettek bérbe... Így szoros kapcsolat jött létre a

⁵ A tőke. I. 811—812.

⁶ Ebben jelöljük meg cikkünk e második részének tárgyát, feladatát. Ezúttal sem tehetjük vizsgálat tárgyává „a mezőgazdaság kapitalizálódásának a folyamatát“, „a hitelnek a kérdését“, stb. (V. ö. Mód: i. h.) E kérdések kifejtése csak további cikkekben kerülhet sorra.

⁷ A tőke. I. 810.

⁸ V. ö. A tőke. I. 811

nemesség és a kereskedő-monopolisták között: a nemes maga is monopolistává vált.“ A kereskedőtőke e képviselői szembenálltak a tőkés ipar fejlődésével, mert „új iparok keletkezése, a gazdasági élet reformja és állami ellenőrzése veszélyeztette monopolhelyzetüket.“⁹ — Ez a helyzet jellemzően illusztrálja azt a marxi tételt, hogy „a kereskedőtőke önálló fejlődése fordított arányban van a tőkés termelés fejlődési fokával.“¹⁰ Ez a helyzet jól mutatja, hogy „bár a kereskedelem jelentékeny mértékben bomlasztja a feudális társadalmat, mégis a kereskedelmi tőke nagymértékben a régi rend élősdije maradt és tudatos szerepe, ha serdülő korát túlhaladta, konzervatív és nem forradalmi volt.“¹¹ Ebben a helyzetben a még fejletlen ipari tőkének nagy szüksége volt erőszakos támogatásra, az államhatalom támogatására, a „koncentrált és szervezett társadalmi erőszak“-ra.¹²

Ugyanakkor azonban az államhatalomnak, a Habsburgok abszolút államának is komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy a tőkefelhalmozást előmozdítsa, a tőkés fejlődést meggyorsítsa. Az abszolút állam közigazgatási és hadi kiadásai mindjobban emelkedtek, az állam deficitje egyre nőtt. „Végül oda jutott, hogy a hivatalnokok fizetését nem tudta már folyósítani. Így aztán... a hivatalnokokat rászabadította a lakosságra és fizetés helyett jogot adott nekik arra, hogy körzetük gazdasági erőforrásait kimerítsék.“ A hadseregben sem volt külön a helyzet: „a tábornokoknak joguk volt a tisztii állásokat adás-vétel tárgyává tenni. Az eredmény a tisztikar tehetetlensége volt... és éhező, elégedetlen, lerongyolódott katonák.“¹³ A Habsburg-államnak tehát pénzre, minél több pénzre volt szüksége és lázasan kutatott olyan „csodaszert“ után, amelyel fokozódó pénzszükségletét kielégítheti.

Ilyen „csodaszernek“ látszott a merkantilizmus, a protekcionizmus, amelyet Anglia és Franciaország már sikerrel alkalmazott. „A protekcionizmus rendszere mesterséges eszköz volt arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék és az elavult termelőmódból a modern termelőmódba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék. Az európai államok tülekedtek e találmány szabadalmáért...“¹⁴ Nem csoda, hogy a Habsburg-állam is beállt a tülekedők közé...

Az új protekcionista gazdaságpolitika első hirdetői — s részben gyakorlati kezdeményezői — az osztrák merkantilizmus „három nagy embere“: Hörnigk, Becher és Schröder voltak. Közülük a legnagyobb figyelmet Hörnigk személye érdemli, aki először 1684-ben — s utóbb sok kiadásban — megjelent könyvében¹⁵ élesen kikelt a monopolista kereskedők és földesurak, mint az állam pénzügyi nehézségeinek s a gazdasági élet visszamaradottságának okozói ellen. Ezek „hangosan kiáltoznak a belföldi ipari termelés ellen... és csak ahhoz értenek, hogy külföldön olcsón vásároljanak és belföldön drágán adjanak el.“ Ezzel szemben Hörnigk híres kilenc pontjában azt hirdette, hogy „a meglevő nyersanyagokat az országban kell feldolgozni“; hogy „az aranyat és ezüstöt nem szabad kivinni, hanem annak... a belföldi forgalomban kell maradnia“; hogy „a behozatalért nem pénzben, hanem áruban kell fizetni“;

⁹ Eva Priester: Kurze Geschichte Österreichs, II. Aufstieg und Untergang des Habsburgerreiches, Wien, 1949, 15—17.

¹⁰ A tőke, Berlin, 1949, III, 360. Németül. — V. ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Bp., 1949, 175.

¹¹ Maurice Dobb: Studies in the development of capitalism, New-York, 1947, 89. — V. ö. Sz. F. Tokmalajev: Kereskedelmi tőke és kereskedelmi haszon, Bp., 1950, 16—17.

¹² V. ö. A. tőke, I. 812.

¹³ Priester: i. m., 19—22.

¹⁴ A tőke, I. 818.

¹⁵ Ph. W. Hörnigk: Oesterreich über alles, wann es nur will, Pl, Regensburg, 1717.

hogy „a behozatal nyersanyagokból álljon, amelyeket az országban dolgoz-
zanak fel“; hogy „semmi esetre sem szabad olyan árukat behozni, amilye-
neket az országban is gyártanak“; hogy az iparcikkek kivitele számára
„mindenképen új fogyasztópiacokat kell teremteni“; stb.¹⁶ — Az ilyenféle
elképzelések — ha lassan, tökéletlenül és töredékesen — a XVII. század
utolsó évtizedeitől fogva kezdtek valósággá válni, részben éppen Becher és
Schröder tevékenységéből, akik magas állami hivatalokat töltöttek be. Így
Becher létrehozta a Commerzcollegiumot, mint állami szervet a kereskede-
lem és ipar fellendítésére, „Császári Selyemtársaságot“ alapított, amely
egymásután több manufaktúrát hívott életre; általában a XVII. század
utolsó évtizedeiben némileg megélenkült a manufaktúra fejlődés a textilipar-
ban, az üvegiparban, stb.¹⁷

Első tekintetre szembetűnő ezekben a korai merkantilista osztrák törek-
vésekben, hogy „nem képesek Magyarországot, mint... az ausztriai tarto-
mányokkal ugyanazon bánásmódot érdemlő területet elképzelni, hanem ezek
mellett Magyarországnak kezdettől fogva alárendelt, elnyomott helyzetet
jelölnek ki... Magyarország a fejlett iparral bíró osztrák tartományok
gyarmati területe, — ez a fogalom csírájában megvan az osztrák kameralis-
táknál akkor, amikor először képzelik el egységes gazdasági terület gyanánt
a monarchiának még politikailag annyira különböző országait.“¹⁸ Ez a
felfogás feltűnik mind Hörnigk elméleti tervezetéseiben, aki Magyar-
országot „valódi kenyér-, zsír- és húsbányának“¹⁹ tekinti; mind Becher gya-
korlati kezdeményezéseiben, amelyek a magyar külkereskedelmet az osztrák
érdekeknek rendelik alá.²⁰

„Ennek a jelenségnek eredetét kutatva“ természetesen nem „állapo-
hatunk meg“ a bécsi vezető körök „magyargyűlöleténél“.²¹ A magyarázat
magából a protekcionizmus lényegéből folyik. „Az európai államok tüleked-
tek e találmány szabadalmáért“ — mondja Marx — „és ha már egyszer a
többletcsinálás szolgálatába állottak, e célból nemcsak saját népüket sarcol-
ták meg... A függő helyzetben lévő szomszédországokban minden ipart erő-
szakkal kiirtottak, mint pl. Anglia az ír gyapjúmanufaktúrát.“²² Nem vélet-
len tehát, hogy az osztrák protekcionizmus rendszere hazánknak hasonló
szerepet, „*alárendelt, elnyomott helyzetet*“ jelöl ki.

De még ennél is többről van szó. A pénztőkék felhalmozásának meg-
gyorsítása, a tőkés fejlődés siettetése, a „többletcsinálás“ érdekében, a nyers-
anyagtermelő és ipari fogyasztó területek biztosítása érdekében az európai
államok nemcsak a protekcionizmushoz, hanem e mellett a *gyarmati rendszer*
felállításához folyamodtak. Hiszen: „A gyarmati rendszer megleghúszszerűen
érlette a kereskedelmet... A rohamosan növekedő manufaktúrák számára a
gyarmatok fogyasztópiacot és a piaci monopólium által hatványozott fel-
halmozást biztosítottak. Az Európán kívül egyenesen fosztogatással, rabszol-
gaságba döntéssel és rablógyilkosságokkal zsákmányolt kincs az anyaországba
áramlott és itt *tőkévé* alakult.“^{22b} Természetes tehát, hogy a Habsburg-
állam is a gyarmati rendszer felállítására törekedett.

¹⁶ V. ö. Priester: i. m. 28—30.

¹⁷ V. ö. Franz Martin Mayer: Die Anfänge des Handels und der Industrie in Öster-
reich und die orientalische Compagnie. Innsbruck, 1882. 4. kk.

¹⁸ Szekfü Gyula: Magyar történet. Bp., 1935. IV. 182. — *Kiemelések* — a marxista
klasszikusoktól származó idézetek kivételével — tölem. P. Zs. P.

¹⁹ Hörnigk: i. m. 37—38.

²⁰ V. ö. Takáts Sándor: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt.
Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (M. Gt. Sz.), 1899. 348. kk.

²¹ Szekfü: i. m. IV. 183.

²² A tőke, I. 818.

^{22/b} A tőke. I. 814.

A XVII. század második felében azonban a Habsburgoknak nem sok reményük lehetett arra, hogy tengerentúli területeket gyarmatosítsanak. Ebben a tekintetben egészen más volt a helyzetük, mint a XVI. század első évtizedeiben, amikor Magyarország trónjára jutottak. Akkor úgyszólván ölükbe hullott az „Újvilág“, az amerikai gyarmatok, s így kevésbé érdekelte őket Kelet-Európa. Nem kis mértékben ennek tulajdonítható, hogy szinte semmit sem tettek Magyarországnak a török hódítástól való megvédésére. Időközben azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. A Habsburgok birodalma kettéoszlott a spanyol és az osztrák ág között. Ami a spanyol Habsburgokat illeti, „az európai nemzetek kereskedelmi háborúi, amelyek színhelye az egész földkerekség“,²³ a XVI—XVII. század folyamán fokról-fokra megmutatták, hogy Spanyolországnak vissza kell vonulnia a gazdaságilag fejlettebb — holland, angol és francia — gyarmatosítók elől. Az osztrák Habsburgokra nézve pedig a XVII. század közepén a vesztfáliai béke, a XVII. század második felében XIV. Lajos megújuló támadásai nyugat-európai hatalmi helyzetük megrendülését jelentették s fölöttébb kétséssé tették azt a lehetőséget, hogy nyugat felé, ill. a nyugateurópai vizekről kiindulva gyarmatosítsanak. Nem véletlen tehát, hogy gyarmatosító törekvéseikkel kelet felé fordultak; *nem véletlen, hogy Magyarországnak szánták a gyarmat szerepét.*

Marx rámutat arra, hogy a gyarmati rendszer felállításában a hollandoknál, angoloknál stb. milyen fontos szerepet játszottak az állami támogatással alakult *kereskedelmi társaságok*.²⁴ Hasonló vállalkozás volt — persze jóval szerényebb méretekben — osztrák részről már 1667-ben, Becher kezdeményezésére, a *Keleti Társaság* (Orientalische Compagnie) alapítása.²⁵ A Társaság tevékenysége jelentős mértékben arra irányult, hogy a magyarországi marhakereskedelem hasznát kezébe ragadja. Az udvarnak küldött egyik felterjesztésében nyíltan kimondotta, hogy „teljesen ki kell irtani azokat a magyar tőzséreket, akik összevásárolják az alföldi marhát és azzal kereskednek.“²⁶ Minthogy a XVII. századi Magyarország a kereskedelmi tőke felhalmozásának legfőbb — szinte egyetlen — forrása a marhakereskedelem volt, érthető, hogy a bécsi köröknek a magyar marhakereskedelem lefőlézésére már régebben meginduló törekvései és most a Keleti Társaság megalapítása fokozódó elkeseredést, majd ellenállást váltott ki a magyarországi kereskedők, főként a nagybirtokos-tőzsérek részéről.^{26/a, b}

Ismeretes, hogy ennek az ellentétnek nem kis része volt abban a *mozgalomban*, amelyet *Zrínyi*, *Wesselényi*, *Nádasdy*, *Frangepán* stb. szerveztek — nagyon következetlenül és megalapozatlanul ugyan — a XVII. század 60-as éveiben a Habsburg-gyarmatosítás korai gazdasági és politikai kísérlete ellen.^{26/c} Bécs a mozgalmat elfojtotta, a vezetőket kivégeztette, a magyar alkotmányt fölfüggesztette és abszolút kormányzást valósított meg Magyarországon a 70-es években. Mindez azonban még mindig nem biztosította teljesen a Habsburgok számára hazánk gyarmatosításának lehetőségét. A magyarországi marhakereskedelmet még mindig nem lehetett teljesen az ausztriai tőkefelhalmozás szolgálatába állítani, mert a szállítmányok zöme az Alföldről és a Balkánról, szóval török uralom alatt álló területekről származott. A 70-es évek végén pedig már újabb mozgalom, *Thököly Imre függetlenségi harca*, döngette a Habsburg abszolutizmus pilléreit.

²³ A tőke, I. 811.

²⁴ V. ö. A tőke, I. 813—814.

²⁵ V. ö. Takáts: i. m. 349; Priester: i. m. 32—33.

²⁶ Takáts Sándor: Szegény magyarok. Bp., é. n. 217.

^{26/b} Takáts: M. Gt. Sz. 355—356; Szegény magyarok, 217. kk.

^{26/c} Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországiért. Bp., 1945. 26—33.

De a Habsburgok gyarmatosítási kísérlete nem járt teljes eredménnyel más vonatkozásban sem. A Keleti Társaságnak, a magyarországi marhakereskedelem monopolizálása mellett, másik feladata *Ausztria levantei kereskedelmének kiépítése* volt a török hódította területeken keresztül. A Társaság levantei kereskedelmi tevékenysége azonban nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket. „A Keleti Társaság komoly fejlődéséhez — bármilyen nagy vámkedvezményeket biztosított is számára az udvar — a Törökországgal való kapcsolatok még nagyon bizonytalanok voltak. Sor került ugyan egy konstantinápolyi telep felállítására és bizonyos szerény levantei kapcsolatok létesítésére, de a Társaság sokat szenvedett a politikai viszonyok súlya alatt... Bármilyen kedvezően alakult fennállásának első éveiben anyagi helyzete a magas tőkebefektetések miatt, csakhamar újabb és újabb nehézségek merültek fel.”²⁷

Mit jelent mindez? Azt jelenti, hogy rövidesen világossá vált: mind a magyarországi marhakereskedelem ellenőrzése, mind a levantei osztrák kereskedelem kiépítése csak akkor lesz igazán elérhető, ha a Habsburgok kiküszöbölik a „bizonytalan politikai viszonyokat“, vagyis *elfoglalják Magyarországot*, s ezzel egyben jóval kedvezőbb kiindulási helyzetet biztosítanak Auszriának a levantei kereskedésre. Erre utal az osztrák történelem legújabb feldolgozása, amikor megállapítja: „Ebben az időben keletkeztek mindenütt az első... gyarmati vállalkozások, a Társaságok... Azok az országok, amelyek nem rendelkeztek *gyarmatokkal*, a szomszédságukban keresték azokat, például az addig *a törökök által megszállt területen*.”²⁸ — Ha tehát annak idején, a XVI. század első felében, a nemzetközi helyzet a Habsburgokat meglehetősen érdektelenné tette a magyarországi török előrenyomulás tekintetében, addig most, a XVII. század utolsó évtizedeiben, minden tényező — külpolitikai helyzetük és államuk belső nehézségei egyaránt — arra adtak ösztönzést, hogy a törököt Magyarországról kiszorítsák és ezen a területen, ill. ezen a területen keresztül építsék ki „gyarmati rendszerüket“.

S az alkalom nem is váratott magára sokáig. Amikor a hanyatló török hatalom utolsó hódító erőfeszítése 1683-ban Bécs sikertelen ostromával összeomlott és a támadásba lendülő császári seregek szinte ellenállás nélkül foglaltak el jelentékeny magyarországi területeket, teljesen nyilvánvalóvá vált a török birodalom gyengesége és kedvező alkalom kínálkozott a török visszaszorítására, Magyarország — s esetleg balkáni területek — meghódítására. Csak meg kellett ragadni a kínálkozó alkalmat, csak meg kellett szervezni a nagyarányú hódító-gyarmatosító vállalkozást, az „egyetemes keresztyén gondolat“, a török elleni „szent háború“ palástjába öltöztetve.

Ezt a szerepet, a hadivállalkozás szervezőjének és finanszírozójának szerepét, a pápa, XI. Ince vállalta magára. XI. Ince, eredeti nevén „Odescalchi Benedek, vagyonos comói *bankár*-családból származott, melynek előtte is már több tagja szolgált volt az egyháznak”²⁹ „Az Odescalchiak családjából való gazdag bankárfi... tán atyjától örökölt bankári passiójával, kezébe vette az elzüllött pápai államháztartás rendezésének ügyét s hévvel karolta fel az ozmán hatalom megtörésének, visszaszorításának eszméjét. E két, egymástól különben teljesen elütő ügy közt a *pénz képezte az összekötő kapcsolatot*.”³⁰ — A nagy vállalkozásban hű segítő társa Buonvisi nuncius, aki

²⁷ Heinrich Srbik: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien und Leipzig, 1907. 68—70.

²⁸ Priester: i. m. 24.

²⁹ Fraknoi Vilmos: XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása (!) a török uralom alól. Bp., 1886. 19.

³⁰ Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp., 1886. 96. — A pápa nagyszabású járadék-üzleteire l. u. o. 98.

„maga sem tagadja, hogy igyekszik minél többet kisajtolni“ és „kérlelhetetlen szigorral“ ellenőrzi a hadrakelt seregnél a pápai szék által befektetett tőkék hovafofordítását.³¹ — Ha a háborúban résztvevő csapatokra, hadvezérekre tekintünk, akkor is ugyanezt látjuk: a vállalkozás üzleti jellegét, a hadjárat gyarmatszerző jellegét. „A hadvezérek üzletszerű szerződéses megállapodásokban vállalkoztak a hadjáratban való részvételre. A különböző fejedelmek, tartományi hercegek és grófok versengve szerveztek csapatokat és jöttek a busás fizetés... reményében.“³² E mellett a hatalmas zsákmány reménye vonzotta őket Magyarországra, akárcsak a conquistadorokat Amerikába.³³ Mindebből könnyen megítélhetjük, mennyire volt megalapozott egyes történetíróknak az a beállítása, hogy a török kiűzése az Európában s első-sorban a német birodalomban újonnan fellángolt „keresztes lelkesedésnek“, „szent fanatizmusnak“ volt köszönhető.

Ezek után nem is csodálatos, hogy az ú. n. „felszabadító“ hadjáratok lefolyása tökéletesen beleillik abba a képbe, amelyet Marx rajzol a gyarmati háborúkról. A számos egykorú forrásból ugyanaz a kép tárul elénk: *a nyílt, brutális erőszak a „bennszülött lakossággal szemben*. Az idevágó tények közismertek: a magyar parasztságra nehezedő, hirhedt porció-rendszer³⁴ s ennek borzalmas következményei;³⁵ a katonaság évről-évre megismétlődő pusztításai és fosztogatásai, különösen a téli szállás örve alatt; a kis csapatvezetők visszaélései, akik „állásukat aranybányának tartják, tőkét gyűjtenek és az alattvalók véres verejtékéből mérhetetlen fényűzésben élnek“;³⁶ a vezérek, a nagy kalandorok, Caraffa és társai, gyilkosságai és hatalmas pénzrablásai³⁷, stb. stb. „Az a bánásomód, amelynek Magyarországot alávetették — állapítja meg Priester — megfelel annak, ahogy a tengeri hatalmak kereskedelmi társaságai a tengerentúli gyarmatokat kezelték.“³⁸ Azokra az eseményekre, amelyek ekkor Magyarországon lejátszódtak, bizvást elmondhatjuk Marx szavait: „Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás főmozzanatai“³⁹ — persze az osztrák eredeti felhalmozásé.

Ilyen végzetes körülmények között „szabadult fel“ Magyarország nagy része a fejlődését visszavető és mérhetetlen pusztulásba döntő török uralom alól és vált ismét az európai civilizáció területévé; sok tekintetben hasonló körülmények között, mint ahogy a tengerentúli gyarmatokon jelent meg az „európai civilizáció“.⁴⁰ Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy *a török kiűzése Magyarországról egyben a Habsburgok gyarmatszerző háborújának tekinthető*.⁴¹

A török ellen folytatott sikeres hadjáratok megteremtették *Magyarország gyarmatosításának alapfeltételét*. Csakhamar megnyilatkozott Bécsnek az a törekvése, hogy a gyarmati háborúk módszereivel szerzett országot gyarmat-

³¹ Károlyi: i. m. 104—106; Fraknói: i. m. 113. kk.

³² Mód: i. m. 36. — V. ö. Károlyi: i. m. 46—82.

³³ V. ö. Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. Milleniumi történet, VIII. Bp., 1898. 94.

³⁴ L. pl. Károlyi: i. m. 140—145.

³⁵ L. pl. Bubits Zsigmond—Merényi Lajos: Herceg Esterházy Pál nádor 1635—1713. Bp., 1895. 238—246.

³⁶ Johan Nic. Flämizter: Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner oder des glorwürdigsten Erzhauses Oesterreich festgesetztes Souverain- und Erbrecht im Königreich Ungarn. Würzburg, 1688. 15. kk. — Id. Szekfü: i. m. IV. 249.

³⁷ M. Gt. Sz.. 1903. 424—425.; 1904. 46—49.; Századok, 1876. 584—596.; Történelmi Társ., 1895. 609. kk., stb.

³⁸ Priester: i. m. 120.

³⁹ A tőke. I. 811.

⁴⁰ V. ö. A tőke. I. 814.

⁴¹ V. ö. Mód: i. m. 36.

ként is kezelje és megakadályozza, hogy az önálló polgári-nemzeti fejlődés útjára lépjen. Nemcsak az 1687-88-i országgyűlés artikulációsaira gondolunk, — amelyek a Habsburgok „örökös királyságát” hozták a magyar nép nyakára s ezzel a Pragmatica Sanctio alapjait rakták le —,⁴² hanem arra, hogy a Habsburg-abszolútizmus a XVII. század végén — s utóbb — nem szüntette meg az eddig három részre szakadt és most visszafoglalt ország feldaraboltságát, hanem *fenntartotta, sőt továbbfejlesztette* azt. Bécs az országot nem egyesíti, hanem továbbra is részekben tartja; az eddigiekhez képest a változtatással, hogy nem három hatalom uralmodik három részen, hanem egy hatalom, a gyarmatosító törekvésű Habsburgok, valamennyi rész felett. Külön marad Erdély, külön Szlavónia, külön a katonai határőrvidék (maga is részekre szabdalva), egyideig külön a régi Habsburg-terület és az újonnan szerzett Neoacquisticum is.⁴³

Miért említjük ezt aényt, az ország „szétszakítva egyesítését”,⁴⁴ mint az önálló polgári-nemzeti fejlődés megakadályozását? *Sztálin* klasszikus meghatározása szerint: „A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett... Csakis az összes ismérvek együttes jelenléte esetén beszélhetünk nemzetről.”⁴⁵ E szerint a terület és a gazdasági élet közösségének hiánya döntő módon akadályozza a nemzeté fejlődést. Amikor tehát a Habsburgok, a török kiűzése után, nem hoztak létre egységes magyar államterületet, hanem a belső határokat és belső vámvonalakat megtartották, sőt szaporították,⁴⁶ akkor ezáltal megakadályozták, hogy Magyarország az önálló polgári-nemzeti fejlődés útjára lépjen. Tehát: *Magyarország gyarmatosításának további előfeltételét teremtették meg.*

A gyarmatosító háború „módszereitől” elsősorban sujtott *parasztság* a XVII. század végén fegyvert fogott az elnyomók ellen. De csakhamar az *uralkodóosztály egy része* is sorompóba állt, hogy a gyarmatosító Habsburg-hatalommal szemben biztosítsa *szját* tőkefelhalmozásának lehetőségét, kivívja a tőkefelhalmozás *nemzei* feltételeit.^{46b} *II. Rákóczi Ferenc* vezetésével *nemzeti szabadságharc* robbant ki tehát az ország gyarmatosításának megakadályozására, hazánk függetlenségének kivívására. A szabadságharc teljességgel vetette fel a kérdést: önálló polgári-nemzeti fejlődés útjára lép-

⁴² Gustav Turba: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction. Wien, 1911. 32. kk.

⁴³ Az 1712-i országgyűlés által kiküldött bizottság felsorolja az ország *elszakított vagy idegen kormányzás alatt* álló részeit, „A Partiumot ide kell szerezni Erdélytől; a bányavárosokat ki kell venni a császári bányakamara hatósága alól; a Jászkúnságot ki kell váltani a német lovagrendtől, melynek Leopold 1702-ben eladta, Magyarországra be kell kebelezni Posega, Verőce, Valkó, Szerém, Bács, Bodrog, Zaránd, Békés, Csongrád, Csanád megyéket, melyeket visszavettek ugyan a töröktől, de amelyek még a császári haditanács és a császári kamara igazgatása alatt állanak, Dalmácia—Horvát—Tótországhoz csatolandók a varasdi generalatus (határőrvidék), a Frangepán- és Zrínyi javak úgy a tengerparton, mint Horvátországban, melyeket a belső ausztriai kormány még nem bocsátott ki karmaiból, továbbá Lika, Corbavia és a Száva folyó melléke, melyet a krajnai-mokrici uradalom ragadott magához.” (Marczali: i. m. 33.)

⁴⁴ E tény értékelésére Geróné Fazekas Erzsébet hívta fel a figyelmet.

⁴⁵ J. V. Sztálin művei, II. Bp., 1949. 321—322.

⁴⁶ „Ha valaki Erdélyben árut vett, harmincadot fizetett, Amint Magyarországra ért, az első harmincadnál újra megvették rajta; ha szerencsésen elért az udvari kamara alá rendelt „Neoacquistica“-ra, ott megint fizethette a harmincadot. S ha innét Szlavónia területére ment, ott újra megvették rajta... A győri marhakereskedők 1695-ben hitelesen kimutatták, hogy Erdélytől Győrig 55 különféle tételt kellett egy-egy marha után fizetniök.” (Takáts: M. Gt. Sz. 1899. 347.)

^{46b} V. ö. Mőd: Társad. Szemle, 1950. márc.—ápr. 315.

het-e Magyarország, vagy gyarmati sors vár rá?⁴⁷ De a szabadságharc elbukott, a kérdés hosszú időre eldőlt: *a döntő akadály is elhárult a Habsburg-gyarmati rendszer megvalósítása előtt.*

A magyar nemzeti fejlődés e végzetes fordulatával egyidőben a nemzetközi helyzet szintén úgy alakult, hogy még fokozottabb mértékben fordította a Habsburgokat Magyarország gyarmatosítása felé. A Rákóczi-szabadságharc időben egybeesett és számos vonatkozásban összeszövődött a *spanyol örökösödési háborúval*, amely nevezetes helyet foglal el a gyarmati uralomért folyó „kereskedelmi háborúk”⁴⁸ sorában. Ez a háború — az osztrák Habsburgok szempontjából tekintve — nagy erőfeszítés volt abban az irányban, hogy a spanyol ág örökségét megszerezve, biztosítsák hatalmi állásukat Nyugat-Európában és a *tengerentúli gyarmatokon*. A háború kimenetele azonban döntőleg megmutatta, hogy a Habsburgok — Anglia és Hollandia, a „tengeri hatalmak” nélkül, ill. azok ellenére — nem tudják megtartani a spanyol ág örökségét, vagyis *nem képesek bekapcsolódni a tengerentúli gyarmatok uralmáért folyó küzdelembe, kiszorulnak a világtengerekről.*⁴⁹

Mindezek szerint *a XVIII. század első évtizedeire minden vonatkozásban létrejöttek az előfeltételei annak, hogy a Habsburgok Magyarországot gyarmatosítsák.* Magyarországot illetőleg a Rákóczi-szabadságharc bukásával elhárult a gyarmatosítás akadálya, — a Habsburgokat illetőleg a spanyol örökség nagyrészt elvesztésével szertefoszlott a tengerentúli gyarmatosítás lehetősége.

*
* *

A XVII. század utolsó évtizedeiben és a XVIII. század elején megérlelődtek Magyarország gyarmatosításának *előfeltételei*. Most már a Habsburg-gyarmati rendszer kiépítése következhetett. A *gyarmati rendszer kiépítésének első szakasza* le is pergett a XVIII. század első felében, III. Károly uralkodásának idején, a szatmári béke állítólagos „közjogi kompromisszumának”⁵⁰ leple alatt. A valóságban nehezen beszélhetünk „kompromisszumnál”, kölcsönös engedményekről. A Habsburgok lényegében semmiről sem mondtak le, a magyar uralkodóosztály pedig a gyakorlatban lemondott „egymásután mindarról, ami még megmaradt a nemzet politikai és gazdasági függetlenségéből.”⁵¹

Miben jutott kifejezésre a Habsburgok gyarmatosító törekvése a szatmári béke utáni korszakban? Kifejezésre jutott *a meghódított Magyarország egész gazdasági, katonai, politikai berendezésében.*

A gyarmati berendezkedés egyik jellemző vonása *„a meghódított terület kiárúsítása.”*⁵² A gyarmatosító Anglia úgy járt el, hogy „a gyarmati földet... szemérmetlenül alacsony áron az arisztokraták és tőkészek kezére juttatta.” „A nagy *vagyonok*, mint a gombák, egy nap alatt nőttek ki a földből.”⁵³ A gyarmatosító Ausztria lényegében hasonlóan járt el: „szemérmetlenül alacsony áron” vagy éppen ingyen juttatta idegen arisztokraták, tábornokok, hadseregszállítók stb. kezére a magyar „gyarmat” földjét.⁵⁴ És: „az osztrák spekulánsok, vállalkozók, kereskedők ezeket a távoleső területeket teljesen egyéni vadászterületüknek tekintették... Sok tisztviselő elhatározta, hogy...

⁴⁷ Andics Erzsébet: Munkásosztály és nemzet. Bp., 1945. 57.

⁴⁸ A tőke. I. 811.

⁴⁹ V. ö. Strickerné Pollacsek Laura: III. Károly gazdaságpolitikájáról hazánkban. Bp., 1909. 5.; Priester: i. m. 89.

⁵⁰ Szekfü: i. m. IV. 317.

⁵¹ Andics: i. m. 62.

⁵² Mód: i. m. 46.

⁵³ A tőke. I. 813., 835.

⁵⁴ V. ö. Századok, 1948. 32. k.

gyors meggazdagodással fogja kárpótolni magát... Így rövid időn belül hatalmas vagyonok keletkeztek.⁴⁵

A gyarmati berendezkedés másik jellemző vonása, a gyérenlakott területek benépesítésének módja, a *telepítések gyarmati jellege*. A gyarmati telepítés sajátsága, hogy ott minden jövevény kedvezőbb helyzetbe kerül, mint a bennszülöttek. Ezt a sajátságot könnyű megfigyelni a magyarországi telepítésknél is, persze a parasztság vonalán. „Az eltérések különösen ott léptek elő világosan, ahol különböző állású jobbágyok éltek együtt, miként például a XVIII. század derekán a baranyamegyei Abaligeten, Babarcon, Kiskozáron, hol a végtelen robottal és régi szolgalmányokkal adózó, röghöz-kötött, örökös *magyar* jobbágyok mellett csekély robotot végző, szerződéses, szabadköltségű, új *német* jobbágyok éltek.⁴⁶ Az egyik tolnamegyei birtok telepítési felhívása hangoztatta, hogy a birtokon „már német katolikus pap van, német tisztartó igazgatja, nem pedig magyar és hogy csak katolikus lakost fogad be, magyart és nem-katolikust nem.⁴⁷ A példákat seregestül folytathatnók.⁴⁸

Különös élességgel nyilatkozik meg a telepítés gyarmati jellege a temesi bánságban. „A *bennszülöttek* sérelmesnek tartották, hogy az *idegenből származó kolonistáknak* több esztendei adómentességet engedélyez a kormány, míg őket, kik a török jármot viselték és a fölszabadítási harcokban életüket, vagyonukat áldozták, terhes adózásokkal és közmunkákkal nyomják... Jellemző a bánásmód, melyet a Tisza és Maros vonalán inségesen élő *magyarsággal* szemben tanúsítottak az adminisztráció emberei... Településeiket akadályozták, nyomták és zsarolták szegényeket, ahol csak lehetett... Mennyire más eljárásban részesíté az adminisztráció a *német telepeseket*. Mercy külön elnöki meghívásokkal édesgeté őket a Temesi Bánság megszállására... Terjedelmes földek használatát és dús kereseti forrásokat helyeztek kilátásba a német bevándorlóknak... A tisztartók a kerületeikre kivezett egész adóösszeget *egyedül a bennszülött régi lakosoktól* követelték be, sőt a kerületet terhelő minden közmunka végzésére egyedül őket szorították. Nem csoda, ha az *eképen sanyargatott bennszülöttek* zügolódní kezdtek s méltó fölháborodásukban helyenként zendülést szítottak. Ilyen zendülések voltak 1719-ben és 1724—25-ben az aldunai és karánsebesi kerületekben...⁴⁹

A magyarországi telepítések gyarmati jellegével kapcsolatban még egy szempontra kell utalnunk. A Magyarországra vándorló külföldi telepések jelentékeny részben éppúgy *kisajátított, termelőeszközeiktől, földjüktől megfosztott parasztok voltak*, mint a tengerentúli gyarmatosok, kivándorlók. „Szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép, vagy mint őket Mercy nevezé, *gazdátlanul kóborló csöcselék* vándorolt be a Temesi Bánságba. Ez a bevándorlás levezető csatornája volt a külföldi békétlen, dologkerülő és garázda népelemnek, mely nyüge volt odakünn az államnak.⁵⁰ Nagyon ismerősen csengenek ezek a szavak: így jellemezték mindenütt az eredeti tőkefelhalmozás folyamata során *kisajátított parasztokat*,⁵¹ akik köldüssá, csavargóvá, börtönök rabjává — vagy gyarmati telepessé, kivándorlóvá lettek. — Sőt még

⁴⁵ Priester: i. m. 47—48.

⁴⁶ Szabó István: A magyar parasztság története. Bp., 1940. 50.

⁴⁷ Szekfü: i. m. IV. 428.

⁴⁸ L. pl. Vönház István: A szatmármegyei német telepítés, Pécs, 1937. 7., 8., 19., stb.

⁴⁹ Szentkláray Jenő: Mercy kormányzata a temesi bánságban. Bp., 1909. 34—38. — V. ö. Földes Béla: Adalékok a gyarmatosítás történetéhez Magyarországon. Bp., 1902. 130—140.

⁵⁰ Szentkláray: i. m. 41.

⁵¹ A tőke. I. 794. — V. ö. Századok, 1948. 54.

továbbmehetünk. A bécsi kormány a Bánságot *büntető-kolóniának*, deportációra is használta és sokezer embert toloncolt oda, hogy „megjavuljanak”, vagy elpusztuljanak. Ezeket a deportáltakat Temesváron bárki megvásárolhatta.⁶¹ Ki ne gondolna itt a tengerentúli *gyarmatokra*?⁶²

A magyarországi berendezkedés gyarmati jellege nyilatkozik meg továbbá — és döntő módon — a *katonai intézkedésekben*. Ha a hódító hadjáratok során a magyarsággal szemben ugyanazt a nyílt, brutális erőszakot alkalmazták, mint a gyarmatokon a bennszülöttekkel szemben —, akkor most véglegesen létrehozzák Magyarországon azt az erős katonai apparátust, amely a gyarmatokon szükséges az elnyomott és kiszákmányolt bennszülöttek fékentartására. Ezt szolgálja az ellenállásra lehetőséget nyújtó *várak lerontása*, felrobbantása;⁶³ ezt szolgálja főleg az 1712—15. évi országgyűlés törvénye az „állandó közös hadsereg” fenntartásáról, amelynek fele *idegen katonákból* álljon.⁶⁴ Hogy a magyar nemesség ennek a törvénynek az elfogadásakor csak ürügyül hozta fel a török veszedelmet;⁶⁵ hogy a valóságban rendi adómentességének védelmében és újabb jobbagymozgalmaktól való félelmében⁶⁶ szavazta meg ezt a törvényt, élesen megvilágítja azt a tényt, hogy a *feudális uralkodóosztály teljesen kiszolgáltatta az országot a gyarmatosító Habsburg-hatalomnak*. Ezt még az ellenforradalmi történetírás sem tudta elleplesztani, bármennyire is igyekezett tisztára mosni a rendeket. „Bizony a nemzeti és állami önállóság lényeges részeiről való lemondást jelentette az, hogy idegen sereget eresztették be és forma szerint is elismerték ennek a haza határai közt és az állam védelmében teljesítendő funkcióit... A közös hadsereg bevonult a magyar törvénykönyvbe, elszállásoltatott a magyar falvakban és a Pálffy János tervszete szerint akkor épülni kezdő kaszárnyákban, a nélkül, hogy az államhoz és a magyar hatóságokhoz való viszonya bármiképp is szabályoztatott volna.”⁶⁷ — Mit jelent mindez? Nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy hosszú előjáték után most legalizálódott az *ország gyarmati jellegű katonai megszállása*, ami a gyarmati rendszer kiépítésének igen fontos tartozéka.

Végül ki kell emelnünk, hogy Magyarország új *politikai berendezése* is számos vonatkozásban magán viselte a gyarmati helyzet bélyegét. Megmutatkozik ez abban, hogy a Habsburg-birodalmat vezető központi kormány-

⁶¹ Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879. 256—257.

⁶² Sok egyéb vonatkozásban is szembetűnő a hasonlatosság a magyarországi telepítés és a tengerentúli kivándorlás között. Az egyik telepítő például „ügyes agenseket tartott Lotharingiában, Elsassban, Hessenben, Frankóniában, Bádenben, a Pfalzban és Fejő-Bajorországban, kik bejárva a városokat és falvakat, dobszóval maguk köré gyűjtötték a köznépet s lelkesítő beszédeket intézve hozzá, részint pénzbeli előlegekkel, részint a legképtelenebb ígéretekkel és a jövő jólétének s boldogságnak varázslatos kiszínezésével vették rá az embereket hazájuk elhagyására.” Nem emlékeztet ez a gyarmati kivándorlási ügynökségek működésére? A német telepesek azután „Neu-Wien”, a spanyolok „Új-Barcelona” nevű helységeket alapítottak. V. ö. Új-Amsterdam, New-York, stb. (Szentkláray: Mercy... 41., 44—45., 50.)

⁶³ Takáts Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlására. Századok, 1904. 328., stb. V. ö. Századok, 1943, 31.

⁶⁴ 1715: VIII. tc.: „... minden eshetőségre erősebb és úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani...” V. ö. 1723: I. tc.: „... minden eshetőségre és a külső erőszak ellenében is...”

⁶⁵ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában. Hadtörténelmi Közlemények, 1910, 364.

⁶⁶ „... a különböző jobbagymozgalmaktól tartó nemességre megnyugtató lehetett annak tudata, hogy gépként mozgdítható közömbös fegyveres erő áll szükség esetén védelmére...” (Szekfü: i. m. IV. 341.)

⁶⁷ Szekfü: u. o.

szervekből a magyar urak ki voltak rekesztve, a magyar kormányzések pedig a bécsi központi kormány függvényei voltak.⁶⁸ S nem utolsósorban megmutatkozik az 1722—23 : I—III. törvényeikben. Ez a törvény, amely a *Pragmatica Sanctio* néven hirdett, az örökös tartományokkal való „szétéphetetlen és felbonthatatlan“ kapcsolatnak és a Habsburgok nőági örökösödésének becikkelyezésével *közjogilag is legalizálta* Magyarország gyarmati helyzetét. Már Marczali is felismerte a *Pragmatica Sanctio* e valóságos értelmét, amikor rámutatott arra „a nevezetes és eddig kellően nem méltatott tényre, hogy éppen azon idő óta, mióta a *Pragmatica Sanctio* mindenkorra oszthatatlanná és egységűvé tartozóvá tette az örökös tartományokat és Magyarországot, *egészen különbözővé vált* e két ország belső fejlődése.“⁶⁹ Mi most már világosan látjuk, mit jelent ez a „különbözővé válás“. *Ausztria rálépett a kapitalista fejlődés útjára, Magyarország pedig ennek az útnak az árnyoldalát szenvedte: Ausztria gyarmatává vált.*

Ebből a szempontból igen jellemző ugyanennek az országgyűlésnek egy másik törvénye.⁷⁰ Ez a törvényeik „az ország közgazdaságáról“ szól és a következőket mondja: „Mint hogy a karok és rendek ez országgyűlésen ki nem dolgozhatták: milyen legyen az ország közgazdasága, azért ezt... a királyi helytartótanács dolgozza ki.“ A maga szűkszavú foglalkozásával is rendkívül sokatmondó ez a törvény. Nem mond kevesebbet, mint azt, hogy „az ország közgazdaságát“ kiszolgáltatták Bécsnek. A helytartótanács ugyanis, amelyet ugyanez az országgyűlés szervezett újjá,⁷¹ önálló döntő hatáskör hiányában — mint említettük — minden ügyet köteles volt a királyhoz felterjeszteni. Amikor tehát a magyar rendek azt mondják, hogy az ország közgazdaságáról nem tudnak dönteni, hanem azt majd a helytartótanács végzi el, — akkor lényegében beismerik, hogy az ország nem tud az önálló polgári fejlődés útjára lépni, hanem *gyarmati sorsban van kiszolgáltatva Bécsnek.*

És nem is váratott magára sokáig „az ország közgazdaságának“ ez a „kidolgozása“. A bécsi udvar alaposan „kidolgozta“ az ország közgazdaságát, III. Károly leányának, Mária Teréziának idején.

*
* *

Amikor a XVIII. század első évtizedeiben lejátszódott Magyarországon a Habsburg-gyarmati rendszer kiépítésének első szakasza, a bécsi vezető körök gyarmatosítási törekvéseinek Magyarország még nem volt *kizárólagos* tárgya. Ezekben az évtizedekben még egyszerre több vasat tartottak a tűzben. *Nyugat felé* — a spanyol örökösödési háború kedvezőtlen kimenetele ellenére — még nem mondtak le teljesen gyarmati-tengeri terveikről; *kelet felé* — Magyarország kiaknázása mellett — még nagy súlyt vetettek a levantei kereskedelem megkaparintására, a Földközi-tenger keleti medencéjében való gyarmatosításra.

Ami a nyugateurópai vizekről kiinduló gyarmatosítási törekvéseket illeti, ezekkel röviden végezhetünk. Támaszpontul erre csak Délnémetalföld jöhetett számba, amely a spanyol örökösödési háborút követő osztozkodásban a Habsburgoknak jutott. S csakhamar megalakult Ostende székhellyel, 6 millió

⁶⁸ A kancellária a királyi leiratokat továbbította; a helytartótanács önálló rendelkezési jogot egyáltalán nem kapott, hanem minden ügyet köteles volt a királynak felterjeszteni; a kamara közvetlenül alá volt rendelve a bécsi udvari kamara ellenőrzésének. (V. ö. Szekfü: i. m. IV. 341—352.)

⁶⁹ Marczali: i. m. 276.

⁷⁰ 1722—23 : CXV. tc.

⁷¹ 1722—23 : XCVII—CII. tc. — V. ö. Ember Győző: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története, 1724—1848. Bp., 1940. 4. kk.

forint részvénytőkével az osztrák-belga Keletindiai Társaság, amely az 1725-ben Spanyolországgal kötött kedvező kereskedelmi szerződés révén komoly — a hollandokéhoz és angolokéhoz hasonló — kiváltságokat kapott a spanyol gyarmatokon is.⁷² Az Ostendei Társaság tevékenysége elég gyorsan kibontakozott; legalábbis olyan fokra emelkedett, amelyet Belgium még soha sem ért el a világkereskedelemben.⁷³ — Az angol és holland Keletindiai Társaság persze rossz szemmel nézte a vetélytárs megjelenését és mindent meg tett, hogy gazdasági fölényével megbuktassa. Kapóra jött azután a Habsburg-nőág örökösödésének kérdése: Anglia és Hollandia közös diplomáciai akciót indítottak Bécsben, leszögezve, hogy a nőág örökösödését csak akkor ismerik el, ha Károly feloszlatja az Ostendei Társaságot. Így is történt.⁷⁴

Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a Habsburg-hatalom kiszorulása a világtengerekről — ha már a XVIII. század elején lényegében eldőlt — mostanára, a század harmincas éveire, véglegessé vált. Azt jelenti, hogy az egyik vasat a Habsburgok végleg kiejtették a kezükből. — Ez lett a sorsa a *távolkeleti* terveknek. Nézzük most meg — kissé részletesebben, — milyen sikerrel járt Ausztria kísérlete a *közélkeleten*, a levantei kereskedelemben.

Említettük már, hogy a levantei kereskedelem érdekei figyelemreméltó szerepet játszottak a XVII. század végén a török kiűzésére indított hadjáratokban. Így — noha a Becher kezdeményezésére alapított Keleti Társaság a 90-es évekbe már nem működött⁷⁵ — a levantei kereskedelem kiépítésének kérdése még a török háború befejezése előtt ismételten felmerült és jórészt ebben a tárgyban, „a XVII. század utolsó évtizedében ... negyvennégy különféle kereskedelmi projectum, vállalat és ajánlkozás került az udvari kamara elé.”⁷⁶

Az 1699-i karlovici békekötéssel még nagyobb lett a mozgás. A békekötés a kereskedelmi kérdéseket nem rendezte, hanem egy külön megkötendő kereskedelmi szerződésre utalta. Világos, hogy Bécs már ekkor olyan kereskedelmi szerződést akart kötni, amely teljesen kiszolgáltatja a levantei kereskedelmet az osztrák érdekeknek. Ezt mutatja Lipót kijelentése, mely szerint egész Európában a *keleti kereskedés a legfontosabb és az ő „essentiale intentio“-ja: e kereskedés berendezése.* Ezt bizonyítja, hogy „az 1699-ben Törökországba indult követség terjedelmes utasításokat kapott, mely irányban folytassa a törökökkel a kereskedelmi tárgyalásokat” és „a követségen kívül külön bizottság utazott török földre, hogy ott a kereskedelmi viszonyokat és a kikötőket tanulmányozza.”⁷⁷ — A porta azonban ekkor még nem volt annyira megtörve, hogy a Béctől diktált kereskedelmi feltételeket minden további nélkül elfogadja; másrészt a külföldi követek is mindent megmozgattak, hogy megakadályozzák a dolgot, hiszen „sok állam érdeke, egész csomó régi privilégiumokkal elhalmozott kompánia léte függött e szerződéstől.”⁷⁸

Így azután csak az 1716—18-i háborúban a török felett aratott újabb győzelem hozta meg a kereskedelmi szerződés megkötését. A császáriak ekkor — okulva a tapasztaltakon — már magának a passzarovici békének a szövegébe beleerőszakolták az osztrák kereskedők privilégiumairól szóló cikkelyt,

⁷² Srbik: i. m. 299.

⁷³ Anton Baldauf: Beiträge zur Handels- und Zollpolitik Österreichs in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Halle, 1898. 19. — V. ö. M. Huisman: La Belgique Commerciale sous l'empereur Charles VI. La Compagnie d'Ostende. Bruxelles, 1902.

⁷⁴ V. ö. Strickerné: i. m. 22—23.

⁷⁵ V. ö. Srbik: i. m. 299.

⁷⁶ M. Gt. Sz. 1899. 358. — Jellemző módon hollandok s nyomukban *angolok* is megjelentek azzal az ajánlattal, hogy a meghódított Magyarországon keresztül „megszervezik” a kereskedelmet a Levante felé.

⁷⁷ U. o. 359

⁷⁸ U. o. 360.

a békekötés után pedig még a helyszínen lefolytatták a külön tárgyalásokat és megkötötték a kereskedelmi szerződést.⁷⁹ „Ez a szerződés az osztrák kereskedelemnek a Földközi-tengeren... komoly előnyöket adott más országok kereskedőivel, főleg a holland és a francia vetélytársakkal szemben. Hogy ennek szövegét függeléként magához a békeszerződéshez csatolták, mutatja azt a növekvő jelentőséget, ... amelyet Bécs a levantei kereskedelemnek tulajdonított.”⁸⁰

Osztrák részről valóban azonnal hozzáláttak a szerződés nyújtotta előnyök kiaknázásához: még 1718-ban újból életre hívták a bécsi Hauptcommerzcollegiumot, amelyet a merkantilista kereskedelmi és iparpolitika legfőbb szervének szántak;⁸¹ a következő évben Triesztet és Fiumét szabad kikötővé nyilvánították s lázas sietséggel hozzáfogtak az osztrák kereskedelmi és haditengerészet kiépítéséhez.⁸² Legfontosabb ténykedésük azonban az volt, hogy még 1791-ben feltámasztották a *Keleti Társaságot*, azzal a céllal, hogy szárazföldi, folyami és tengeri kereskedelmével „a passzarovici kereskedelmi és hajózási szerződés alapján... megnyissa a fiatal osztrák ipar számára a török területek fogyasztópiacát.”⁸³ Az alapító császári pátenst a kiváltságok hosszú sorát biztosította a „caesarea privilegiata societatis commerciorum orientantium”-nak: a Törökországgal való nagybani kereskedelem monopóliumán kívül azt a jogot, hogy bárhol lerakatokat és raktárházakat létesítsen, házat és földet vásároljon, valamint kizárólagos jogot arra, hogy az örökös tartományokban új manufaktúrákat állítson fel.⁸⁴ — Az udvari körök egyébként is minden módon támogatták ezt a második Orientalische Compagnie-t. Jellemző például, hogy amikor a Társaság felkérte a Wiener Stadtbankot 100 darab 1000 forintos részvény átvételére, de a bank vonakodott ettől a művelettől, nyomban császári parancsot kapott, hogy „ha szükséges, akár 150 ezer forintot is fektessen be a Társaság részvényeibe.”⁸⁵ Amikor pedig ez a hozzájárulás sem bizonyult elegendőnek, akkor — nyilván az egykorú Law-féle spekuláció hatására — az udvar lottójáték rendezésére adott engedélyt, hogy a Társaság így teremtsen elő a szükséges összegeket a nagy tervekkel elkápráztatott közönségtől.⁸⁶

A jelentékeny állami támogatás ellenére, a *Keleti Társaság működése most sem felelt meg a várakozásnak*. A társaság ugyan egy csomó ipari vállalatot létesített (Fiumében gyertya-, Linzben gyapjú-, Schwechatban gyapotmanufaktúrát, stb.), a levantei kereskedelemben élvezett előnyeit is

⁷⁹ A passzarovici béke 13. pontja szerint: „A római császár tartományai kereskedőinek s alattvalóinak... szárazon és vizen, római császári zászlók és úti levelek mellett, minden ozmán tartományban... békeséges menet s jövet engedélyeztessék, a bevés-adás szabad legyen, s lefizetvén a fizetendő vámokat, azok semmi módon ne háborgattassanak, sőt védessenek”; stb. A kereskedelmi szerződés ezeknek az alapelveknek részletesebb kifejtését adta, többek között a vámot három százalékban maximálta. (Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, Buda, 1840, 180—182.)

⁸⁰ Priester: i. m. 101.

⁸¹ Hermann I. Bidermann: Die technische Bildung im Kaisertum Österreich. Wien, 1854. 34. k.

⁸² Karl Lechner: Zur Gründungsgeschichte der österreichischen Kriegsmarine. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XV. Innsbruck, 1894. 614—615.

⁸³ Srbik: i. m. 298.

⁸⁴ Mayer: i. m. 38—40.

⁸⁵ Adolf Beer: Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II. Wien, 1898. 186.

⁸⁶ Johann Dullinger: Die Handelscompagnien Österreichs nach dem Orient und nach Ostindien, Zeitschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, VII. Freiburg—Leipzig, 1899. 45. k.

iparkodott minél jobban kihasználni (1719-ben Belgrádban, majd Konstantinápolyban létesített tárházakat, a tengeri kikötők közül pedig 1720-ban Fiumében, Triesztben és Messinában hozott létre képviselőket, stb.), — néhány évi fejlődés után azonban pályája mégis lefelé ívelt és „1728 körül kezdetét veszi ennek az akkori időkhöz képest valóban nagyszabású vállalkozásnak a hanyatlása.”⁸⁷

Mi okozta ezt a rövid virágzást és gyors hanyatlást? Kétségkívül számos tényező játszott itt közre. A Társaságon kívül álló kereskedőtökekek ellenségeskedése, akik saját hasznukat féltették a Társaság monopóliumaitól és ipari alapításaitól; a vezetés gyengesége, amely az erőket szétforgácsolta, a helyett, hogy a főcélra összpontosította volna; a lottójáték csődje, amely — minthogy a Társasággal szorosan össze volt fonódva — megingatta annak hitelét; utóbb az 1737–39-i veszteségi háború, amely megsemmisítette a Habsburgok hatalmi állását Törökország felé. A döntő okot azonban nem itt kell keresni. Az osztrák Keleti Társaság — mint számos alkalommal kiderült⁸⁸ — még a hanyatló Velencével sem tudott megküzdeni a levantei kereskedelemben; még kevésbé volt képes állni a fejlett nyugati gyarmatosító hatalmak versenyét. A Társaság egyik igazgatója már 1730-ban rámutatott az udvarhoz benyújtott felterjesztésében a hanyatlás döntő okára: „... a saját (értsd: az örökös tartományokban készített) iparcikkek nem hoznak semmi hasznot, mert a *hollandok, franciák és angolok jobbminőségű és olcsóbb árukat visznek keletre*;... a Társaság tehát a kereskedelem egyetlen területén sem állhatta meg a helyét”⁸⁹ fejlettebb vetélytársaival szemben.

Mi következett mindebből? Nem következhetett egyéb, mint az a törekvés, hogy Ausztria a külföldinél rosszabb és drágább áruinak *olyan területen keressen fogyasztópiacot, ahol nem kell vetélytársakkal küzdenie*, ahonnan távoltarthat mindennemű konkurenciát. És mi lehetett ez a terület más, mint a gyarmati helyzetbe hajtott *Magyarország*? Az a Magyarország, ahol Bécs a gyarmatosítás *alapjainak* kiépítésével ugyanezekben az évtizedekben megteremtette a gyarmati rendszer *teljes kifejlesztésének* minden feltételét.

S ezt a következtetést a bécsi udvar csakhamar le is vonta. A Habsburg-hű osztrák gazdaságtörténészek is kénytelenek kimondani: „VI. Károllyal megszüntek azok a törekvések, amelyek a hatalom súlypontját más országokba helyezték;... most már a kormányzat gondoskodása egyedül az örökös tartományokra terjedt ki.”⁹⁰ Vagy még világosabban: „Az osztrák kereskedelmi politika egyik legjellemzőbb jegye most (t. i. a század 40-es éveitől kezdve) az, hogy a keleti kereskedelmet kevésbé tartják szem előtt, mint Lipót és VI. Károly alatt, és hogy ennek a nem gyümölcsöző iránynak a helyére kifejezettebben lép az a törekvés, hogy *közvetlenül Magyarországot biztosítsák az osztrák ipar fogyasztópiacául.*”⁹¹

* * *

A Habsburg-gyarmati rendszer kiépítésének *második szakasza, a gyarmati rendszer és a protekcionizmus teljes kifejlesztésének szakasza*, a XVIII. század 40-es éveivel veszi kezdetét Magyarországon. Az osztrák burzsoázia erre az időre bizonyos mértékben megerősödött, de még mindig sok nehézséggel kellett küzdenie; így az államhatalomnak az eddiginél is határozottabb támogatását, *minden eszközzel való támogatását* kívánta meg. S a Habs-

⁸⁷ Mayer: i. m. 47. kk.; 112.

⁸⁸ U. o. 28, 76, 112.

⁸⁹ U. o. 116.

⁹⁰ U. o. 122.

⁹¹ Srbik: i. m. 420. — A későbbi jelentéktelen és eredménytelen keleti kereskedelmi törekvésekre l. Beer: i. m. 80. kk., 101. kk.

burg-államnak nagyon is érdekében állott, hogy fokozottan támogassa az örökös tartományok burzsoáziájának fejlődését, iparának és kereskedelmének fejlődését.

A nemzetközi helyzet Mária Terézia trónralépésekor úgy alakult, hogy „a kitört bonyodalmak a monarchia felbomlásával fenyegettek.”⁹² Az osztrák örökösödési háborúról van szó, amelyben sikerült ugyan a Habsburg-államot megmenteni, de csak Szilézia nagy részének elvesztése árán. Hiába volt utóbb a hétéves háború erőfeszítése is: az 1763-i hubertsburgi béke értelmében Szilézia II. Frigyes porosz király kezén maradt. Szilézia volt pedig a Habsburgok iparban legelőrehaladottabb tartománya és „az osztrák-magyar monarchiának nagykereskedője; a többi Habsburg-országokban csak szatócskodás folyt.”⁹³ A háborúk kimenetele tehát a Habsburgok iparban-kereskedelemben leggazdagabb tartományának elvesztésével járt.⁹⁴

De a 40-es években kirobbant politikai bonyodalmak más veszedelemmel is fenyegették Ausztriát. A vezető gyarmati hatalom, Anglia jelent meg a színen, határozottabb formában újítva meg régebbi törekvéseit, magának akarva biztosítani az osztrák és nem utolsó sorban a magyar fogyasztópiacot. „Angol kereskedők engedélyt kértek, hogy gyapjúáruikat behozhassák Ausztriába. Az Anglia és Ausztria között fennálló szövetségi viszonyt... ezek az angol kereskedők a maguk számára akarták kihasználni... Anglia az Ausztria támogatására kiadott pénzüsszegeket Ausztriával kötendő megfelelő kereskedelmi szerződés útján akarta visszanyerni és tetézni.” Az árucikkek egész sorára kértek behozatali kedvezményeket, „és pedig úgy, hogy ne csak a többi külföldi nemzetekkel szemben, hanem a belföldiekkel szemben is előnybe kerüljenek.”⁹⁵ „Elsősorban hazánkra gondoltak, melynek nyers-terményeit jól fel tudták volna használni, azután meg hazánkon keresztül... a dunai kereskedelem meghódítására.”⁹⁶ — Tehát a nemzetközi helyzet alakulása a 40-es években Ausztria számára nemcsak iparban leggazdagabb tartományának elvesztését hozta, hanem a magyar fogyasztópiac elvesztésével is fenyegetett, amely pedig — mint láttuk — erre az időre az osztrák iparnak jóformán egyetlen piaci lehetősége maradt.

Az osztrák vezető körök, nagynehezen elhárítva az angol „szövetséges” ajánlatát, hozzáálltak azoknak a feladatoknak a végrehajtásához, amelyek a nemzetközi és belső helyzetből szükségképen következtek: az osztrák ipar fejlesztéséhez és a magyar fogyasztópiac biztosításához. E célok megvalósítását szolgálta a 40—60-as években a minden eddiginél nagyobb arányú gazdasági irányító szervezet megteremtése, élén a Hofcommerzdirectoriummal, ill. az ebből 1762-ben szervezett Hofcommerzienrattal, az egész monarchiára — Magyarországra csakúgy, mint az örökös tartományokra — kiterjedő hatáskörrel.⁹⁷

A feladat egyik része: az ipar minden eszközzel való támogatása a megmaradt örökös tartományokban — a protekcionizmus rendszerének teljes kifejlesztését kívánta meg. A protekcionizmusnak — a osztrák kameralisták

⁹² Mód: i. m. 54.

⁹³ H. Fechner: Die handelspolitischen Beziehungen Preussens zu Oesterreich, Berlin, 1886, 4. — Id. Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922, 7.

⁹⁴ V. ö. Ember Győző: Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában. Századok, 1936, 241—242.

⁹⁵ Mayer: i. m. 118—120.

⁹⁶ Eckhart: i. m. 125.

⁹⁷ V. ö. Karl Přibram: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Leipzig, 1907, I. 23. kk., 607.

elméleti tervezetésein túl — már voltak gyakorlati előzményei is Ausztriában: elsősorban VI. Károly kormányának egyes intézkedéseiben, így az 1721-i és 1728-i vámtarifákban.⁹⁸ Azonban csak most, a 40-es évektől kezdve, kerül sor a „*mesterséges eszköz*“ minden erővel való megragadására, abból a célból, „*hogy gyárosokat gyártsanak; független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tökélesítsék és az elavult termelőmódból a modern termelőmódba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék.*“⁹⁹ A bécsi kormány ennek érdekében 1752-től kezdve az örökös tartományok egyre nagyobb többségét vonta be a *befelé fokozatosan egységesített, kifelé szigorú védővámokkal elzárt vámterületbe.*¹⁰⁰ Végül az 1775-i vámrrendelet már Galiciát is bekapcsolta a védővámokkal körülbástyázott egységes osztrák vámterületbe, de Magyarországot továbbra is kirekesztette belőle.¹⁰¹ A védővámokat a *behozatali tilalmak* hosszú sora egészítette ki: már 1764-ben általános rendelettel mindazon iparcikkek behozatalát megtiltották, amelyeket az örökös tartományokban is gyártottak.¹⁰² — A protekcionizmus rendszerének egyéb eszközeit szintén felhasználták: a kezdő manufaktúrák védelmére kizárólagos *privilegiumokat* osztogattak, a termelés és a kivitel fokozására *prémiumokat* tűztek ki, manufaktúrák alapítására nagyösszegű kölcsönöket, *szubvenciókat* folyósítottak.¹⁰³ Tehát Ausztria példája is illusztrálja, hogy „az európai szárazföldön Colbert eljárása alapján a folyamatot még jobban leegyszerűsítették. Itt a *gyárosok eredeti tőkéje* részben *közvetlenül az államkincsből folyik.*“¹⁰⁴

A feladat másik része: minden eszközzel biztosítani, hogy Magyarország az örökös tartományok kizárólagos piaca és nyersanyagtermelő területe legyen. Ez a *magyarországi gyarmati rendszer teljes kifejlesztését* kívánta meg, úgy, hogy az örökös tartományok ipari fejlődését előmozdító vámintézkedések egész súlyukkal hazánkra nehezedjenek. A Magyarországra vonatkozó *védővámoknak*, amelyeket az 1754—55-i vámtarifa rótt ki, nem a magyar ipar fellendítése volt a célja, ellenkezőleg: részben a magyar piac biztosítása az osztrák ipar számára, részben a magyar kereskedelem teljes elzárása a külföldi, tehát Ausztrián kívüli árubeszerzési forrásoktól. Ismeretes, hogy a vámtarifa értelmében a magyar kereskedő, ha külföldi árut közvetlenül külföldről hozott be Magyarországra, 30%-os behozatali vámot volt köteles fizetni; ha ugyanezt a külföldi árut az örökös tartományokban vásárolta meg, 5%-ot; ha viszont osztrák iparcikket vásárolt, akkor általában 3%, sok esetben csak 2% behozatali vámot kellett lerónia.¹⁰⁵ A cél világos: egyrészt, a magyar kereskedőket osztrák iparcikkek vásárlására szorítani; másrészt elérni azt, „*hogy az ily szabályok mellett mégis fennáll a csekély (t. i. külföldi) kereskedésnek első kézi haszna is az osztrák kereskedőké legyen, a magyaroknak pedig kedvök se támadjon a külfölddel közvetlenül közlekedni.*“¹⁰⁶ Ez utóbbi más szóval azt jelenti, hogy a vámtarifa a magyar

⁹⁸ Baldauf: i. m. 23.; Beer: Handelspolitik... 3.

⁹⁹ A tőke, I. 818.

¹⁰⁰ Adolf Beer: Die Zollpolitik und die Schaffung eines einheitlichen Zollgebietes unter Maria Theresia. Mitteilung des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, XIV. Innsbruck, 1893. 241. kk.

¹⁰¹ Rudolf Sieghart: Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie. Wien, 1915. 13.; Beer: Zollpolitik... 301. kk.

¹⁰² Beer: Handelspolitik... 8.

¹⁰³ Adolf Beer: Die österreichische Industriepolitik unter Maria Theresia. Archiv für österreichische Geschichte. LXXXI. Wien, 1894. 9. kk.

¹⁰⁴ A tőke, I. 816.

¹⁰⁵ Eckhart: i. m. 54.; M. Gt. Sz. 1903. 476.; stb.

¹⁰⁶ Horváth: i. m. 165.

kereskedelmi tőkefelhalmozódást megakasztotta és a magyar külkereskedelmet az osztrák kereskedőtőke szolgálatába állította.¹⁰⁷

Még világosabban nyilatkoznak meg az osztrák burzsoázia érdekei a *behozatali tilalmak* kérdésében. Míg az egységesülő vámterületbe nem kapcsolják be Magyarországot s az örökös tartományok és Magyarország közötti vámvonalat fenntartják, addig az örökös tartományokra vonatkozó behozatali tilalmakat habozás nélkül kiterjesztik Magyarországra is. 1759-ben kezdik az egyes behozatali tilalmakat Magyarországra, Erdélyre és a Bánságra kibocsátani; az 1766-i dekrétum pedig általában lépteti életbe Magyarországon mindazokat a behozatali tilalmakat, amelyek az örökös tartományokban érvényben voltak. A tilalmazott áruk jegyzékében akkor már csaknem az összes textilárukat megtaláljuk és általában mindazt, aminek gyártásával az örökös tartományokban foglalkoztak.¹⁰⁸ Ennek a rendelkezésnek már nem az az elsőrendű célja, hogy a magyar külkereskedelmet béklyóba verje, hanem kifejezetten az, hogy *a magyar piacot az eddiginél is nagyobb szigorúsággal biztosítsa az osztrák ipar számára*. „Egy még bölcsebben levő, a kezdet nehézségeivel küszködő ipar részére kell kiszolgáltatni a magyar piacot.”¹⁰⁹

Mindez azonban még mindig nem elég: az osztrák burzsoázia csak akkor látja a maga számára teljesen biztosítottnak a magyar piacot, ha nemesak a *külföldi* árukat tartja onnan távol vámokkal és behozatali tilalmakkal, hanem biztosítékokat nyer afelől is, hogy a *belföldi*, a magyar ipar sem támaszthat semmiféle konkurenciát az osztrák behozatalnak. Egy 1770-ben benyújtott emlékirat világosan kimondotta, hogy „százféle nehézséget kell okozni a magyar iparnak”, mert „annyival kevesebbet vásárol Magyarország, amennyivel többet gyárt maga is.”¹¹⁰ A feladat további része tehát: közvetlenül odahatni, hogy *a magyar tőkés ipar gyenge kezdeményei is elpusztuljanak*. Ez a feladat teljes összhangban van a protekcionizmus rendszerével, amelynek képviselői — mint már idéztük — „a függő helyzetben levő szomszédországokban minden ipart erőszakkal kiirtottak...”¹¹¹

Magyarországgal szemben, ahol a feudális viszonyok nyomasztó súlya amúgyis meggátolt minden komolyabb ipari fejlődést, nem is volt nehéz ezt a feladatot végrehajtani. Hazánkban a század derekán — amikor a gyarmatosító iparpolitika elvei még nem érvényesültek teljes szigorúsággal — amúgyis csak néhány manufaktúra volt, főként a textiliparban.¹¹² E manufaktúráknak csupán kis része volt polgári tőkés alapítása; inkább kamarai uradalmakon¹¹³ és elsősorban arisztokraták nagybirtokain jöttek létre. Ennek a — feudális viszonyokkal összefüggő, az orosz fejlődéshez bizonyos szempontból hasonló¹¹⁴ — jelenségnek egyik fontos okára mutat rá Révai József: „... az adómentesség számos esetben védelmet nyújtott a magyar manufaktúráknak a bécsi kormány gyarmati politikájával szemben, mert a nemesi nagybirtokon részben kereskedelmi tőkés, részben nagy-

¹⁰⁷ Borié államtanácsos az osztrák kereskedők hasznát, amely abból származott, hogy a magyar kereskedők helyett a lipcsei és boroszlói vásáron vett árukat ők szállították Magyarországra, évi 4 millió forintra becsülte. (Sieghart: i. m. 10.)

¹⁰⁸ Beer: Handelspolitik... 14.

¹⁰⁹ Eckhart: i. m. 60.

¹¹⁰ U. o. 106—107.

¹¹¹ A tőke, I. 818.

¹¹² Karlovsky Andre: Magyar gyár- és kézműipar 1771—1774. M. Gt. Sz. 1896.

1. kk.

¹¹³ L. Pleidell Ambrus: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. Századok, 1929—30. 384. kk.

¹¹⁴ V. ö. pl. К. Базилевич: Опыт периодизации истории СССР феодального периода — Вопросы Истории. 1949. No. 11. 88.

birtokosok által alapított gyárak ily módon legalább részben védve voltak a bécsi kormányának a magyar ipar fejlődését elnyomó rendszabályaival szemben.¹¹⁵ — Azonban ez a védelem is nagyrészt haszталannak bizonyult akkor, amikor a 70-es években a Hofcommerzienrat, ill. a mögötte álló osztrák manufaktúraburzsóázia teljes uralomra juttatta a gyarmatosító iparpolitika „szigorúbb” irányát.¹¹⁶ Magyarországgal szemben ezekben az években pontosan a fordítottját cselekszik annak, amit az örökös tartományokban tesznek. „Míg... az örökös tartományok gyárait előlegekkel, mindenféle vám- és egyéb kedvezésekkel pártfogolták és erősítették, addig a magyar gyáraknak örökösen attól kellett tartaniok, hogy valamely *vámrendelet* keresztülhúzza számításait.¹¹⁷ Ezen a ponton válik világossá az örökös tartományok és Magyarország közötti vámvonal fenntartásának egyik értelme: a közbeeső vámvonal *lehetővé teszi, hogy — amikor csak az osztrák burzsóázia szükségesnek látja — a magyar iparcikkek Ausztriába való kivitelével kapcsolatos vámtételeket ugrásszerűen megnöveljék.*

A vámintézkedéseken kívül új manufaktúrák létesítéséhez kért kiváltások megtagadása, a régebbi vállalatok tönkremenetelének előmozdítása — legyenek ezek akár udvarhű arisztokraták vállalatai, vagy éppen fejedelmi alapítások, mint a Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc által alapított sasvári posztó-manufaktúra —, ezek voltak azok az eszközök, amelyekkel Bécs az ipari tőkés fejlődés gyenge kezdeteit elsorvasztotta Magyarországon.¹¹⁸ — Hogy milyen élesen domborodik ki a gyarmati sorba hajtott Magyarországon a protekcionizmus rendszerének ez a negatív oldala, arra nézve hadd ragadjunk ki a Commerzienrat elnökének egyik jelentéséből egy jellemző kitétel: meg kell akadályozni, hogy Magyarországon „számos gyár felállításával a polgári rend és az iparosok életfeltételeit megtámadják.”¹¹⁹ Ez másszóval azt jelenti, hogy Magyarországon konzerválni kell a céhes kistermelést a tőkés termelőmóddal szemben. Itt közvetlenül kiderül, hogy a *Protekcionizmus Magyarországra nézve éppen ellentétes jellegű volt*, mint Ausztriára: célja nem az, hogy erőszakkal *megrövidítse* az elavult termelőmódból a modern termelőmódba való átmenetet, hanem az, hogy erőszakkal *késleltesse*, hátráltassa ezt a folyamatot.

Mi az oka annak, hogy az osztrák burzsóázia annyira féltette a még jóformán meg sem született magyar tőkés ipartól a magyar fogyasztópiacot? Mi az oka annak, hogy Kaunitz kancellár szerint „céltudatos támogatás nélkül Magyarország egészen az örökös tartományok fölé kerekednék és ezzel az egész monarchia jóléte veszélybe jutna”¹²⁰ A vámrendszerrel kapcsolatos tervezetek egyikében olvashatjuk a választ: a magyar ipar konkurenciája azért hozhat veszedelmet az osztrák iparra, mert Magyarország a legtöbb nyersanyagot maga termeli; továbbá, mert az élelmicikkek árai és ennél fogva a munkabérek is alacsonyabbak Magyarországon.¹²¹ Az osztrák burzsóázia tehát az olcsó nyersanyagok és főleg az *olcsó munkabérek miatt* fél a magyar ipar versenytől: ezért kell lehetetlenné tenni a magyar ipari fejlődést. — Ezt a gondolatmenetet csaknem szóról-szóra megismétli később II. József is,¹²² hogy azután egy további fontos szemponttal egészítse ki abban az érvelésben, amelyet sajtátkezűleg ír egy, a magyar ipar fejlesztését célzó

¹¹⁵ Révai: i. m. 110.

¹¹⁶ Eckhart: i. m. 106. kk.

¹¹⁷ U. o. 117.

¹¹⁸ U. o. 115. kk.

¹¹⁹ U. o. 109. — V. ö. a Staatsrat 1770. évi határozatát a magyar ipari fejlődés megakasztásáról. (Priester: i. m. 188.)

¹²⁰ U. o. 84.

¹²¹ Ember: i. m. 257.

¹²² Horváth: i. m. 229. — V. ö. Berzeviczy: alább i. m. II. 194.

beadványra. „A kincstár nem támogathat olyan manufaktúrát, amely az örökös tartományok élelmét csökkenti, mert Magyarországon az élelmiszerek sokkal olcsóbbak.“¹²³ Tehát Bécs nemcsak az olcsó munkabérek lehetősége miatt fél a magyar ipartól, hanem attól is tart, hogy a magyar ipar kifejlődése belső piacot teremj a belföldi mezőgazdasági terményeknek s így elvonja az olcsó élelmiszereket az örökös tartományok piacáról. És ezzel az érveléssel már kellős közepén vagyunk annak a mezőgazdaságpolitikának, amelyet Bécs folytatott a „magyar gyarmaton“.

Hogy mennyire gyarmatnak tekintette a bécsi udvar Magyarországot, kitűnik már abból is, hogy azokat a növényeket akarta nálunk meghonosítani, amelyeket Anglia, Hollandia, stb. a gyarmatokról hoztak be. Ismeretes, hogy nagy erőfeszítéseket tett — elsősorban a Bácskában és a Bánságban — az indigó és más festőnövények, a gyapot, a rizs, a bors és egyéb gyarmatárúk termesztésére; hogy „plantage“-okat, ültetvényeket létesített, és bizony felmentette állásától azt a tisztviselőt, aki kénytelen volt beismerni, hogy Magyarország — legalábbis az éghajlati viszonyok szempontjából — mégsem gyarmat.¹²⁴ — Ezen túlmenő célját azonban — hogy Magyarországról olcsó mezőgazdasági terményeket és nyersanyagot biztosítson az örökös tartományok iparának — nagymértékben sikerült elérnie. Jól mutatják ezt a Magyarország és Ausztria közötti áruforgalomról készült összeállítások. Míg egyrészt az Ausztriából Magyarországra behozott textilárúk értéke egy emberöltő alatt megötszöröződött, sőt egyes árucikkekben megtízszereződött, addig másrészt a Magyarországból Ausztriába szállított mezőgazdasági termények és nyersanyagok mennyisége is három-négyszeresre, egyes években és terményekben még magasabbra emelkedett.¹²⁵ Ez a másik vonala a gyarmati rendszernek: *Magyarország ne csak kizárólagos piaca legyen az osztrák iparnak, hanem egyben kizárólagos élelmiszer- és nyersanyagtermelője is.* Hiszen a gyarmat olyan terület, amely „csaknem kizárólag mezőgazdasággal és speciálisan a mezőgazdaság tömegtermékeinek előállításával foglalkozik.“¹²⁶

Nem kell tehát tévedésbe esnünk, amikor arról értesülünk, hogy a bécsi udvar a XVIII. század második felében mezőgazdasági reformtörekvéseket igyekezett Magyarországon megvalósítani. Ezeknek az intézkedéseknek nem az volt a céljuk, hogy a magyar gazdasági fejlődést előmozdítsák, hanem az, hogy az osztrák ipari fejlődés érdekét szolgálják. A bécsi politika képviselői számos alkalommal minden kertelés nélkül kinyilvánították ezt az álláspontjukat. „Magyarország tartsa fenn a termények olcsóságát, hogy az osztrák tartományok ipara és növekvő népessége számára az élelmiszerek kiapadhatatlan forrása legyen.“¹²⁷

De még ez sem minden. Nem elég megállapítani, hogy Magyarország a minden eszközzel iparosított örökös tartományok élelmiszer- és nyersanyagforrása volt, hanem szemügyre kell vennünk ennek a mezőgazdasági terménykivitelnek a *körülményeit* is. A nagy nyugati gabonafelvevő piacok távol voltak, amúgyis nagyrészt kiestek a kiviteli lehetőségek köréből; a többit pedig elvégezték a kiviteli vámok és tilalmak. Ugyanez áll az itáliai városokba való kivitelre is, amely elé már a szárazföldi szállítás viszonyainak elmaradottsága és a folyók szabályozatlansága is csaknem áthidalhatat-

¹²³ Marczali Henrik: Magyarország története II, József korában, Bp., 1885. I. 107.

¹²⁴ V. ö. Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei, Bp., 1914, 163—165.

¹²⁵ V. ö. Külkereskedelmi áruforgalmunk kimutatásai, Eckhart: i. m. I. függelék.

¹²⁶ A tőke, Id. kiad. III. 721. Németül. — V. ö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 252., 587.

¹²⁷ Id. Priester: i. m. 184. — Hasonló nyilatkozatokra l. Eckhart: i. m. 109., stb.

lan akadályokat gördített.¹²⁸ Így a magyar gabonakivitel lényegileg az örökös tartományokra korlátozódott, tehát a monopóliumhelyzetben lévő osztrák piac igen *alacsony árakat diktálhatott*. — *De Ausztriába sem lehetett nagy mennyiségeket és főleg állandóan kivinni*. Csak az inséges és háborús években tették szabaddá a terményértékesítést, egyébként Ausztria felé is súlyos vámtételekkel terhelték. Pl. a hétéves háború alatt a gabona szabad bevitelét az örökös tartományokba megengedték, de a háború befejezése után újra eltiltották. A tengeren való kivitelét 1767-ben engedélyezték, de 1770-ben, mikor az örökös tartományokban rossz volt a termés, azonnal felfüggesztették.¹²⁹ A magyarországi gyapjúkivitel hasonlóképpen a cseh és morva gyapjútermelés érdekei szerint szabályozták.¹³⁰ A példákat seregestől folytathatnók.¹³¹ — Itt világosodik meg a Magyarország és az örökös tartományok közötti vámvonallal fenntartásának *másik értelme: a vámvonal lehetőségét nyújtott arra, hogy a magyarországi terménykivitel mindenkor úgy szabályozzák, ahogy ezt az osztrák burzsoázia és birtokososztály érdekei kívánták*. „Midőn... gabnával, gyapjúval s másokkal bővelkednek, s azokat drágábban kívánják eladni, azon cikkeket bevitelét megtiltják: midőn pedig azokra szükségük vagyon, megengedik ugyan a bevitelét, de szoros korlátok közé, bizonyos helyekre és időkre szorítva...” A közbeeső vámvonal tehát egyfelől jó eszköz volt „Magyarországot... egyedül a nyerstermeszésre szorítani“, másfelől „a harmincadot úgy igazgatni, hogy a német tartományok a magyar természetények árainak urává legyenek, s azok szállításának mennyisége a német tartományi földművelők javára mérsékeltebb...”¹³²

Mit jelent mindez? Egyrészt azt jelenti, hogy a Habsburg-*abszolútizmus* gazdaságpolitikájával természetesen nemcsak az ipari-kereskedelmi *burzsoáziát* támogatta, hanem az osztrák *nagybirtokososztályt* sem hagyta számításán kívül. Másrészt azt jelenti, hogy az örökös tartományokba irányuló magyar terménykivitel általában nem biztosította a *tőkefelhalmozás lehetőségét a magyar földesurak és terménykereskedők számára*, illetve csak szűk korlátok között nyújtott erre módot. A komolyabb mértékű tőkefelhalmozáshoz az kellett volna, hogy Ausztria *állandóan és biztosan* szolgáltatson széles piacot a magyar gabona számára; ez a feltétel azonban teljességgel hiányzott. Az osztrák kivitel így csupán a nagybirtokosok egy kis csoportjának nyújtott kedvező lehetőséget. — Tehát: „Mária Terézia és II. József mindent elkövettek, hogy fejlesszék a magyar mezőgazdasági termelést, főleg azokban a termékekben, amelyekre a fejlődő osztrák manufaktúráknak mint nyersanyagra szükségük volt... de ez a gazdaságpolitika egyben a magyarországi burzsoázia fejlődésének gondos megakadályozását eredményezte...”¹³³

Mária Terézia és II. József korát ebből a szempontból bizvást összefoglalhatjuk. 1780 után ugyanolyan célokat követett a bécsi gyarmatosító gazdaságpolitika, mint 1780 előtt.¹³⁴ Legfeljebb az a különbség, hogy a célokat még világosabban fogalmazták meg és az eszközöket még következetesebben alkalmazták.¹³⁵ Az 1784-i vámtarifa, az ú. n. „elszigetelési rendszer“, a protekcionizmus minden eddiginél szigorúbb megvalósítását jelentette, „miáltal az egész osztrák monarchia oly helyzetbe állították Európára nézve, mintha

¹²⁸ V. ö. Domanovszky Sándor: Duna—feketetengeri kereskedelmi hajózásunk multjáról, Bp., 1918, 18.

¹²⁹ Beer: Handelspolitik... 15., 134.

¹³⁰ U. o. 135.

¹³¹ L. Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig, Bp., 1932, 69. kk.; Eckhart: i. m. 192. kk.

¹³² Horváth: i. m. 159—160., 164.

¹³³ Révai: i. m. 110.

¹³⁴ Priester: i. m. 172.

¹³⁵ V. ö. Beer: Handelspolitik... 116.

benne sem foglaltatnék...¹³⁶ Az egységes vámterületen Magyarország továbbra is kívülrekedt, sőt újabb rendszabályok súlyát kellett elszenvednie. Egy 1786-i rendelet értelmében az összes iparcikket vámmentesen lehetett Magyarországra behozni, míg a magyar mezőgazdasági termények kivitele továbbra is vám alá esett.¹³⁷ Az 1788-i vámtarifa pedig 200 iparcikket „szabad forgalmon kívül helyezett”, s ha a behozatalukat különleges esetben mégis engedélyezték, külföldi forgalomban 60%-os, Magyarország és Ausztria közötti forgalomban — a többi áruhoz hasonlóan — 10%-os vámmal rótták meg azokat. „Minthogy ezek az áruk szinte kizárólag ipari termékek voltak és ezek immár vámmentesen jöttek be Magyarországra, azért az egész rendelkezés elsősorban magyar iparcikkekre vonatkozott abban az esetben, ha azokat Ausztriába akarják kivinni.” Itt tehát lényegében a közbeeső vámvonal „egyoldalú és részleges felfüggesztéséről” van szó, úgy, hogy Magyarország „védtelenül legyen kitéve az osztrák iparcikkek áradatának”.¹³⁸

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a *Mária Terézia és II. József uralkodása idején kifejlesztett gyarmati rendszer és protekcionizmus megakadályozta az osztrák kereskedőtökeket kedvéért a kereskedelmi tőke felhalmozását hazánkban; megakadályozta az osztrák manufaktúra-burzsoázia kedvéért a tőkés ipar, a manufaktúrák kibontakozását magyar földön; végül megakadályozta az osztrák nagybirtokososztály kedvéért a mezőgazdasági tőkefelhalmozást is Magyarországon*, amennyiben az örökös tartományokra korlátozott mezőgazdasági kivittelt folytonos bizonytalanságban és súlyos vámterhek alatt tartotta. Ez a gazdaságpolitika tehát az osztrák örökös tartományok kapitalizmusának fejlesztése, burzsoáziájának erősítése érdekében Magyarországot valóban *minden tekintetben gyarmati sorba süllyesztette*. Ezt a tényt — szemben a reakciós osztrák történészek ferdítésével és hamisításával — az osztrák történet marxista kutatója világosan kiemeli. „Az osztrák burzsoázia — szögezi le — meg akarta tartani Magyarországot gyarmati kizsákmányolásának lehetőségét.”¹³⁹ De ezt a tényt nemcsak ma, utólag állapíthatjuk meg, hanem az *egykorúak* is jól látták. A bécsi Staatsrat egyik — viszonylag mérsékelt — tagja, Borié államtanácsos is „úgy tekinti ezeket az országokat (értsd: a magyarországi területeket), mint az angolok és más nemzetek telepeiket *Indiában*”,¹⁴⁰ máskor meg kimondja, hogy „a Hofcommerzienrat Magyarország ellen ugyanazt a kényszert alkalmazza, amelyet Anglia és más nemzetek alkalmaznak *amerikai gyarmataikkal* szemben”.¹⁴¹ II. József is úgy teszi fel a kérdést, hogy „Magyarország a többi örökös tartományokkal... egyenlő kedvezéseket nyerjen-e.., vagy ellenben mint merő *gyarmat* tekintessék...”¹⁴²

II. József ezt a kérdést gróf Pálffy kancellárhoz 1785 végén intézett kéziratában vetette fel és a dolgot úgy állította be, hogy kizárólag a magyar nemességtől függ a válasz: ha lemondanak adómentességükről és elfogadják az új adórendszert, semmi akadálya sem lesz a gyarmatosító vámrendszer felfüggesztésének. II. József ezzel újat nem mondott, csupán kiélezettebben fejezte ki azt, amire a Commerzienrat emberei a múltban is mindig hivatkoztak: a magyar nemesi adómentesség és ezzel kapcsolatban Magyarországnak a Habsburg-monarchia terheiben való mértéken aluli hozzájárulása az oka a gyarmati vámrendszer fenntartásának.¹⁴³

¹³⁶ Horváth: i. m. 235.

¹³⁷ Sieghart: i. m. 21—22.

¹³⁸ U. o. 23.

¹³⁹ Priester: i. m. 189.

¹⁴⁰ Ember: i. m. 261.

¹⁴¹ U. o. 270.

¹⁴² Horváth: i. m. 229—230.; Berzeviczy: alább i. m. II., 213.

¹⁴³ L. pl. Sieghart: i. m. 15. kk.; stb., stb.

Ezzel a — később is gyakran hangoztatott — felfogással szemben Révai József rámutat a kérdés *igazi* hátterére. „A liberális történetírás hivatkozik II. József ismert levelére Pálffy kancellárhoz, melyben felajánlotta az osztrák gyarmati vámrendszer megszüntetését és iparfejlesztő politika kezdeményezését Magyarországon is, ha a nemesség lemond adómentességéről. De az osztrák merkantilizmus, melyet még Mária Terézia vezetett be, nemcsak az osztrák császár kasszájának érdekeit, hanem a születő és fejlődő manufaktúraburzoázia gazdasági érdekeit is szolgálta. Eckhart Ferenc alapvető könyvének gazdag anyagából... kiviláglik, hogyan hiúsította meg mindig az osztrák burzoázia *gazdasági* érdekeit szem előtt tartó kormányhatóság (értsd: a Hofcommerzienrat) az államkassza *pénzügyi* érdekeit képviselő kormányhatóság (értsd: a Staatsrat) magyarországi iparfejlesztő szándékait. — *A magyar nemesi adómentesség kétségtelenül egyik, de alárendelt oka volt az osztrák gyarmati vámpolitikának.*“¹⁴⁴ Ez az idézet megvilágítja, hogy Bécs gyarmatosító politikájának alapvető oka nem a magyar nemesi adómentesség elenyésztése, hanem az osztrák burzoázia minden eszközzel való erősítése volt.

A magyar nemesi adómentességgel szemben való fellépés az abszolút államnak a rendi alkotmány elleni küzdelméből következik. A nemesi adómentesség kérdése nem annyira a gyarmati rendszerrel és a protekcionizmus rendszerével függ össze, hanem inkább a tőke eredeti felhalmozásának egyéb mozzanataival: az államadósság- és az adórendszer kérdésével.

* * *

„Az állami hitel, azaz az államadósság rendszere, amelynek eredetét Genovában és Velencében már a középkorban felfedezzük, a manufaktúrakorszakban egész Európát hatalmába kerítette. Melegháza a gyarmati rendszer volt a maga tengeri kereskedelmével és tengeri háborúival.“¹⁴⁵

A Habsburg-állam esetében is elmondhatjuk lényegileg ugyanezt. Ausztriának már a XVI–XVII. században eléggé jelentékeny államadósságai voltak, de ezek az adósságok igazán nagy méreteket csak a XVII–XVIII. század fordulójától kezdve öltöttek,¹⁴⁶ mégpedig — a Habsburgok „gyarmatosítási területének“ megfelelően — főleg a közép- és keleturópai háborúkkal kapcsolatban. Már a török elleni hadjáratok idején nagyra nőttek a Habsburgok államadósságai, jó profitlehetőséget nyújtva egyes bécsi magánbankházaknak és fellendítve azt a spekulációs folyamatot, amelyet Marx jellemez az államkölcsonök kibocsátásával kapcsolatban. Persze nagy különbség van a XVII–XVIII. század fordulóján Anglia és a Habsburg-birodalom viszonyai között. Ennek megfelelően az államkölcsonök lebonyolítására ekkor még nem jött létre Ausztriában a Bank of England-hez hasonló „nemzeti címmel felcícomázott nagybank“,¹⁴⁷ csak ennek csírája.

A török elleni hadjáratok, a magyarországi „gyarmatszerző háborúk“ idején az Oppenheimer-bankház töltötte be ezt a szerepet, amelynek valóságos monopóliuma volt a hadiszállítási és előlegezési üzletekben.¹⁴⁸ Ennek bukása után, 1703-ban, az állam legnagyobb pénzzükségének idején alapította Lipót császár a *Banco del Giro-t*, a *nemzeti bank* e kezdetleges formáját. A banknak évi 4 millió forint dotációt kellett volna kapnia, többek között a magyar hadiadó bevételeiből is vagy másfél milliót. A dotáció azonban már az első évben elmaradt; az államnak a bankházzal szemben fennálló kötelezettségei köz-

¹⁴⁴ Révai: i. m. 109–110. — Az utolsó mondat *kiemelése* tőlem, P. Zs, P.

¹⁴⁵ A tőke, I., 815.

¹⁴⁶ V. ö. Otto Thorsch: Materialien zu einer Geschichte der österreichischen Staatsschulden vor dem XVIII. Jahrhundert, Berlin, 1891, 99. kk.

¹⁴⁷ A tőke, I., 816.

¹⁴⁸ V. ö. Priester: i. m. 35. k.

ismertté váltak; így nem tudta megnyerni a tőkések bizalmát és ellátni tulajdonképpeni feladatát: az állami kölcsönök nyújtását.¹⁴⁹ Ezért 1705-ben a Banco del Giro-t császári parancsra „szabályszerű hitelintézetté alakítják át és átadják Bécs városának”.¹⁵⁰ „A bécsi *Stadtbanco* nagyszabású hitel-műveleteket bonyolított le, az állam részére kölcsönöket szerzett, annak adósságait fizette”, stb. 1714-től a Stadtbankkal párhuzamosan működött az Universal Bancalitas, amelynek bankszabadalma Magyarországon ugyan nem hirdették ki, de mégis kezelésébe adták a magyar kamarai jövedelmeket is. 1721-től kezdve ismét a Stadtbanco látta el egyedül a „nemzeti bank” szerepkörét.¹⁵¹

Honnan származtak azok az államkölcsönök, amelyeket a bécsi városi bank közvetített a Habsburg-kinestár számára? Ezeket a kölcsönöket részint *osztrák bankárok* folyósították, de nem kis mértékben *külföldi tőkeérdekeltségek* is. „Az államadósságokkal együtt kialakult a nemzetközi hitelrendszer, amely az *eredeti felhalmozás* egyik forrását ennél vagy annál a népnél gyakran elrejtí. Így a velencei rablórendszer aljasságai Hollandia tőkegazdagságának ilyen rejtett alapját alkotják, ugyanis a hanyatló Velence Hollandiának nagy pénzüsségeket adott kölcsön. Ugyanígy áll a dolog Hollandia és Anglia között.”¹⁵² — Hasonlóképpen áll a dolog egyfelől az olasz városok, Hollandia, valamint Anglia, másfelől Ausztria között. Mikor a bécsi magánbankárok, illetve a Stadbanco nem tudta az államkölcsön-szükségletet kielégíteni, a bécsi udvar külföldi kölcsönök után nézett, olasz, holland, angol bankházaktól szerzett pénzt.¹⁵³ 1765 és 1793 között a Brentano, Cimaroli, Battoni, Marchelli, Marchese, Cresa, Durazzo, Cambiasi, Carbone genovai, Fenzi firenzei, Rinaldo herceg modenai, Monte Santa Therese milanói, Banco di S. Carlo nápolyi, Verbrougge et Goll, Nettiene, Osy holland bankházak és mások látják el a Habsburg-államot kölcsönökkel.¹⁵⁴ Az *angol tőkebefektetés* különösen a század végén és a XIX. század elején ölt nagy méreteket. 1795-ben pl. a Boyd, Planfield and Comp.-tól 4 millió, 1800-ban 3,62 millió fontsterling kölcsönt vett fel a Habsburg-kinestár. 1800 és 1815 között „hadisegély” címén jut jelentős angol kölcsönhöz, így pl. 1800 és 1808 között 31,3 millió fontsterlinghez, 1814–15-ben 41,4 millióhoz.¹⁵⁵ Mikor 1826-ban az angol tartozások maradványainak rendezésére került sor, ezek összege 160 millió forintot tett ki.¹⁵⁶ — Az angol tőke egyrészt az államkölcsönök busás profitjának kedvéért fektetett be ilyen jelentékeny összegeket Ausztriában, másrészt *politikai feltételekhez* kötötte a kölcsönök nyújtását, mint az európai reakció főtámasza.¹⁵⁷

Mi volt a Habsburg-hatalom államadósságainak fedezete? *Mennyiben nehezettek az államadósságok Magyarországra?* A bécsi körök szerint Magyarország kivonta magát ez alól, hiszen nem járult hozzá az államadóssági pénztár bevételeihez.¹⁵⁸ A valóságban egyáltalán nem ez volt a helyzet: Magyarország *közvetlenül* valóban nem fizetett az államadóssági pénztárba, *közvetve*

¹⁴⁹ V. ö. Kérészi Zoltán: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp., 1916. 131—142.

¹⁵⁰ Adolf Beer: Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert Prag, 1877. 398.

¹⁵¹ Kérészi: i. h.

¹⁵² A tőke, I., 816.

¹⁵³ Adolf Beer: Die Staatsschulden und Staatshaushalt unter Maria Theresia. Wien, 1894. 6—7.

¹⁵⁴ Beer: Finanzen... 339; J. Q. Hauer: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen. Wien, 1848. 156—157.

¹⁵⁵ Hauer: i. m. 148.

¹⁵⁶ Beer: Finanzen... 124—125.

¹⁵⁷ Д. А. Зах: Английские субсидии Пруссии, Австрии и Швеции в 1813 г. — Изв. АН. СССР. Серия истории и философии. Т. VII. No. 1. 59—68.

¹⁵⁸ V. ö. Eckhart: i. m. 368.

azonban annál nagyobb mértékben hárultak a Habsburg-kölcsönök terhei hazánkra. Először is ki kell emelnünk: a Habsburg-kincstárnak állandó gyakorlata volt, hogy *magyar javakat kötött le* a felvett államkölcsönök fedezetéül. Néhány példa. 1706 és 1708 között a magyarországi kamarai javakat 2 188 593 forint államkölcsön terhelte, holott az összes örökös tartományok javainak terhelése csak 1709 876 forintot tett ki.¹⁵⁹ A bécsi városi bank 1715-ben egy 100 000 forintos kölcsön fedezetéül megkapta a magyaróvári uradalmat, amelynek jövedelméből évente 33 000 forintnyi hasznot húzott.¹⁶⁰ Ez az uradalom 1746-ig maradt a Stadtbanco kezelésében, amikor pedig évi jövedelme már kb. 360 000 forint volt.¹⁶¹ 1759–60-ban viszont egy 10 millió forintos államadóssági célokat szolgált.¹⁶² *Magyarországi bányák, ezek termékei és kamarai jövedelmeivel együtt.*¹⁶² Idetartozik az is, hogy egyes kamarai javak, főleg bánsági és temesi uradalmak, árubabocsátásával 1794 és 1810 között mintegy 7 millió forinthez jutott a bécsi udvar, amely összeg ugyancsak államadóssági célokat szolgált.¹⁶³ *Magyarországi bányák, ezek termékei és jövedelmei, valamint a Magyarországról befolyó adók és vámjövedelmek* is sűrűn szerepelnek az osztrák államadósság zálogfedezeteként, illetve törlesztési kamatokként.¹⁶⁴ 1703-tól kezdve gyakran fordul elő, hogy az olasz és holland eredetű államkölcsönök fedezetéül a magyar réz- és higanybányákat kötik le.¹⁶⁵ Ebben az évben pl. az erdélyi és magyar higany- és rézbányákat egy amsterdami bankárnak engedik át, a tőle felvett 2 millió forint kölcsön zálogul. A megállapodás szerint a bankház megbízottaival ellenőrzi a termelést, évente legalább 6000 mázsa rezet és 300 mázsa higanyt kap, amelynek eladásából fedezi a kölcsön kamatait és törlesztését.¹⁶⁶ 1733-ban a magyar rézbányák termelését a Wiener Stadtbank kapja meg egy kölcsön zálogául.¹⁶⁷ 1737-ben Angliában vesznek föl kölcsönt a magyar réztermelésre.¹⁶⁸ A magyar *sójövedelemre* felvett államkölcsönök is hosszú sorú tesznek ki: osztrák és külföldi tőkések szerepelnek a haszonélvezők között.¹⁶⁹ A magyar vámjövedelmek ugyancsak nem egyszer szolgálják a Habsburg államadósságok céljait.¹⁷⁰ Mindezek alapján le kell szögeznünk, hogy a *Habsburg-államadósságok fedezésébe igen jelentékeny mértékben vonták be Magyarországot*. Az eredeti felhalmozásnak ez az „egyik legerőteljesebb emeltyűje”¹⁷¹ tehát — akár a gyarmati rendszer és a protekcionizmus rendszere — nem a magyarországi tőkés fejlődést szolgálta; ellenkezőleg: a magyar dolgozók által termelt értékek ezen a réven az *osztrák, angol és holland kapitalisták* tőkeprofitjává váltak. „Magyarország... csöndes fedezője az osztrák államadósságnak, a nélkül, hogy hivatalosan tudna róla.”¹⁷²

A Habsburg-állam adósságai a XVIII. század folyamán — és utóbb is — állandóan növekedtek. 1711-ben még csak 70 millió forintra becsülték a

¹⁵⁹ Franz Mensi: Die Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740. Wien. 1890. 752.

¹⁶⁰ Karl Schwabe: Versuch einer Geschichte des österreichischen Staats-, Credits- und Schuldwesens. Wien, 1866. 158.; Mensi: i. m. 276.

¹⁶¹ Mensi: i. m. 172.

¹⁶² Beer: Staatsschulden... 6—7.

¹⁶³ Nagy Irén: A magyar kamarai birtokok értékesítése a napoleoni háborúk idején. Bp., 1930. 93.

¹⁶⁴ V. ö. Marczali: Milleniumi történet. VIII. 61.

¹⁶⁵ Beer: Finanzen... 339.

¹⁶⁶ Mensi: i. m. 368.

¹⁶⁷ U. o. 372.

¹⁶⁸ U. o. 418.

¹⁶⁹ U. o. 675, 714.

¹⁷⁰ U. o. 291.

¹⁷¹ A tőke. I. 815.

¹⁷² Szekfü: i. m. IV. 354.

monarchia államadósságait, azonban ezeknek állománya 1755-ben már 118 millió forintra rúgott, 1763-ban közel 272 millióra, 1781-ben csaknem 287 millióra, 1786-ban több mint 303 millióra, 1792-ben 377,6 millióra, 1795-ben 438,7 millió forintra, és a következő években tovább emelkedett.¹⁷³ Az állam eladósodásának ez a szakadatlam előrehaladása csakhamar arra vezetett, hogy a bécsi udvar nem elégedett meg a Magyarország által nyújtott „csöndes fedezettel”, hanem *nyíltan, újabb módszerekkel* is be akarta kapcsolni hazánkat az államadósság terheinek viselésébe.

„Minthogy az államadósság fedezetét az állami bevételek alkotják, amelyeknek az évi kamat- stb. fizetéseket fedezniök kell, a modern adórendszer a nemzeti kölcsönök rendszerének szükségképpen kiegészítője lett.”¹⁷⁴ Nem véletlen tehát, hogy a bécsi kormány a XVIII. sz. folyamán mind élesebben vetette fel Magyarországgal kapcsolatban a *modern adórendszer* megteremtésének követelményét.¹⁷⁵ Idetartozik elsősorban a *nemesi adómentesség* megszüntetésének kérdése: a bécsi udvar egyre jobban előtérbe helyezte ezt a követelést, a század második felében, Mária Terézia és főként II. József idején.¹⁷⁶ A nemesi adómentesség kérdése tehát nem úgy függött össze a gyarmatosító gazdaságpolitikával, ahogy a bécsi körök hirdették: a nemesi adómentességet nem azért akarták megszüntetni, hogy azután a gyarmatosító vámrendszert enyhítsék, hanem azért, hogy a rendi alkotmány e fontos bástyáját megdöntsék és Magyarországra is bevezessék az államadósságokhoz kapcsolódó modern adórendszert, mint hazánk gyarmati kizsákmányolásának további eszközét.

Ismeretes, hogy a rendi adómentesség felszámolása terén a bécsi kormány erőfeszítései nem vezettek eredményre mert a magyar nemesség merőv ellenállásába ütköztek. Ez az ellenállás azonban elsősorban nem az ország gyarmati kizsákmányolásának megakadályozását célozta, hanem a rendi kiváltságok féltékeny és konok védelméből fakadt. Megmutatja ezt az a tény, hogy a rendek, amikor sikerrel háritották el a *saját* megadóztatásukra irányuló törekvéseket ugyanakkor meddő tiltakozásokon kívül nem vetettek gátat annak, hogy a bécsi udvar az adórendszer „modernizálását” végrehajtsa egy *másik* vonalon: a *jobbággyadózás* vonalán. Így a magyar nemesség a XVIII. század folyamán rendi kiváltságainak védelmében lehetővé tette, hogy a magyar jobbágyásra egyre súlyosabban nehezedő állami adórendszer is fontos emeltyűjéül szolgáljon az ausztriai eredeti tőkefelhalmozásnak.

A jobbágyság fokozott adókizsákmányolásának egyik eszköze a Mária Terézia-féle úrbérrendezés volt. Az úrbérrendezés célja — Borié államtanácsos szavai szerint — az volt, hogy a földesúr ne szipolyozhassa ki a jobbágy erejét és így az állam nyugodtan számíthasson a paraszt teherviselő készségére.¹⁷⁷ Ugyanezt a célt szolgálta egy másik — közvetlen — eszköz: a jobbágyságra nehezedő állami adó, a *hadiadó újabb és újabb emelése*. „A kölcsönök lehetővé teszik a kormány számára, hogy rendkívüli kiadásokat folyósíthasson a nélkül, hogy az adófizető ezt azonnal megérezze, de később mégis adóemelést tesznek szükségessé.”¹⁷⁸ Így az 1715: VIII. tc. által törvénybe iktatott *contributio* a század folyamán egyre jobban növekedett. 1722-ben

¹⁷³ Hauer: i. m. 163—164.; Beer: Finanzen... 7., 402.; v. ö. Beer: Staatsschulden... 136.

¹⁷⁴ A tőke. I. 817.

¹⁷⁵ V. ö. Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711—1825. Bp., 1888. 244—248.

¹⁷⁶ V. ö. Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Bp., 1868. 113, 124.

¹⁷⁷ Ember Győző: Mária Terézia úrbérrendezése és az államtanács. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, V. Bp., 1935. 110. — V. ö. Századok, 1948. 44.

¹⁷⁸ A tőke. I. 817.

2,04 millió, 1729-ben 2,5 millió, 1751-ben 3,2 millió, 1764-ben 3,9 millió, 1790-ben közel 4,4 millió forintra rúgott és a következő években tovább emelkedett.¹⁷⁹ De nem szabad elfeledkeznünk a pénzben fizetett hadiadón kívül az ú. n. *deperditákról* sem, vagyis a katonaság természetbeni ellátásával kapcsolatos költségekről, amelyek szintén súlyos teherként neheztedek a jobbágyokra. A kincstár ugyanis a szena-, fa- és kenyérporciókat a piaci áron messze alulmaradó hivatalos áron térítette meg, vagy egyáltalán nem fizetett érték semmit.¹⁸⁰ A deperditák összegét 1722-ben 1 130 935 forintra, 1772-ben 3 millióra teszik, tehát majdnem elérte az akkori hadiadó összegét.¹⁸¹ A XIX. század elején pedig Schwartzner ezt a bevételt már 3—5 millió forintra becsüli évenként.¹⁸²

Ilyen körülmények között cseppet sem csodálhatjuk, hogy az *adórendszer „kiszajátító hatékonysága“* Magyarországon is érvényesült, hogy nálunk is része volt a tömegek elnyomorodásában.¹⁸³ Hazánkban „az adó kivetése a legbonyolultabb műveletek közé tartozott. Alapja az ú. n. rovásos összeírás (*dicalis conscriptio*) volt... Az összeíráson minden lakosnak meg kellett jelennie, hogy vagyonát igazán „feladja“. A lakosok vallomását az esküdtek ellenőrizték. Akikről kiderült, hogy vagyonukat eltagadták, a megye tömlőcébe kerültek, eltagadott jószágaikat pedig elkótyavetyélték... Azokat, akik az adóval hátralékban voltak és azt a következő évi adóösszeírás alkalmával sem fizették be, testi büntetéssel sújtották, azonfelül marhájukat és egyéb élelmüket elkótyavetyélték.“¹⁸⁴ „Az adóztatásnak ez a módszere — szögezte le Berzeviczy — nyomja a jobbágyokat, akik az ország sok részében a jobbágytelkeket tényleg elhagyják és zselléreké lesznek.“¹⁸⁵ „Többen a végrehajtók elől üresen hagyták házaikat, ezeket a házakat... az uraság beleegyezésével eladták olyanoknak, akik az adót megfizették.“¹⁸⁶ Így azután „ezen állapotban is megvagyonosodik néhány paraszt de csak mások nyomorúságából, akik a végszükségben földüket elzalogosítani, marháikat olcsó áron eladni kénytelenek.“¹⁸⁷

Ekként kapcsolódott össze ezen a ponton az eredeti tőkefelhalmozás két oldala: az *adórendszer a pénztőkék felhalmozásának emeltjűje és egy vékony gazdagparaszti réteg kialakulásának előmozdítója volt — a széles paraszti tömegek nyomorbadóntásának árán.* A parasztság széles tömegeinek az állami adózás által is előmozdított elnyomorodása, „veresége, pusztulása, egyik lényeges eleme az ú. n. eredeti tőkefelhalmozásnak.“¹⁸⁸

*
* *

¹⁷⁹ Grünwald Béla: i. m. 240.

¹⁸⁰ Később az infláció idején a valóban fizetett térítés is semmivé vált. (V. ö. Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agráriársadalom 1790—1848. Bp., 1948. 149.)

¹⁸¹ Grünwald: i. m. 249.

¹⁸² Martin Schwartzner: Statistik des Königreichs Ungarn. Buda, 1811. II—III. 320. — V. ö. Magda Pál: Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest, 1819. 170—171.

¹⁸³ V. ö. A tőke. I. 817.

¹⁸⁴ Scherer Ferenc: Gyula város története. Bp., 1938. I. 366—367. — A megye persze azért volt ilyen szigorú a rovásos összeírásban, mert nemcsak az állami adót, hanem a megye pénztárába folyó háziadót is ezen az alapon hajtották be. — (V. ö. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. Eger, 1893. IV. 446—449.; Balásházy János: Az adó és még valami. Pest, 1830. 20. kk.; stb.)

¹⁸⁵ Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902. II. 141.

¹⁸⁶ Scherer: i. m. I. 368.

¹⁸⁷ Gaal: i. m. II. 135.

¹⁸⁸ Б. Ф. Поршнев: История средних веков и указание товарища Сталина об „основной черте“ феодального общества. — Изв. АН. СССР. Серия истории и философии. Т. VI. No. 6. 535.

A Habsburg-gyarmati rendszer kiépítésének második szakasza, a gyarmati rendszer és a protekcionizmus teljes kifejlesztésének szakasza — mint láttuk — Mária Terézia és II. József uralkodásának idejére esik. A XVIII. század 90-es éveitől fogva azonban új szakasz kezdődik a Habsburg-gyarmati rendszer történetében.

Erre az új szakaszra a francia polgári forradalom kőrőése és fejleményei nyomták rá bélyegüket: a forradalomtól való félelem, amely mindjobban urrá lett a feudális abszolút állam vezető köreire, a válság, amely egyre jobban elmélyült a feudális abszolútizmus országaiban, nem utolsósorban a Habsburg-államban. A század 90-es éveitől kezdve már döntő módon ezek a körülmények határozzák meg a bécsi politikát.

„I. Ferenc gyűlöli az ipart. Joggal fél attól, hogy az a liberalizmust hozza magával: s a liberalizmus számára egyet jelent mindazzal, ami gyűlöletes: a demokráciával, a forradalommal, a vörös jakobinus-sapkával.¹⁸⁹ Legszívesebben minden gyárat betiltana és csak a gyárosokkal és pénzemberekkel összefonódott bürokrácia csendes ellenállása akadályozza meg abban, hogy ezt a kedvenc tervét megvalósítsa. Mégis megtiltja legalább azt, hogy Bécestől két mérföldnyi körzeten belül új manufaktúrákat és gyárakat létesítsenek.“¹⁹⁰ — A bécsi udvar vezető köreinek ezt az álláspontját természetesen elsősorban az ipari munkásságtól való rettegés váltotta ki. „A bizonytalan megélhetésű és nagyrészt erkölcstelen embereknek ez a csoportja — fejtette ki az osztrák rendőrminiszter 1794-ben — minden államnak a legnagyobb veszedelmet jelenti, különösen a mostani időkben, hiszen a jakobinusok ezek segítségével idézték elő a francia kormány bukását és Európa általános szerencsétlenségét... és alig lehet kétséges, hogy valami ilyet akarnak csinálni a mi országunkban is...“ Ezért kell megtiltani legalább is a fővárosban új gyárak létesítését.¹⁹¹

De a feudális abszolútizmus félt a burzsoáziától, az ipari tőkétől is; attól a burzsoáziától, amely az előző évtizedekben az állam jelentős támogatásával nagymértékben kifejlődött és így tartani lehetett tőle; hogy túlnő a fennálló keretekem, fölébe kerekedik a feudális abszolútizmusnak és megdönti az udvar, a nagybirtok és a velük mindjobban összefonódó banktőke uralmi rendszerét. A bécsi kormány tehát távolról sem folytatta a Mária Terézia- és II. József-korabeli iparfejlesztő politikát.¹⁹² „Általánossá váltak ebben az időben... olyan nézetek, hogy az ipar gyors növekedése nagymértékben előmozdítja

¹⁸⁹ Ezt akár szösz szerint is érthetjük: „1796-ban... egy trieszti kereskedőház azt a kérést terjeszti elő, hogy egy marseillei sapkagyárost vegyenek fel az osztrák állam kötelékébe s egyben megjegyzi, hogy ezt a gyárost már József császár idején felszólították, hogy kedvező feltételek mellett telepedjen át Triesztbe. A kereskedőház rámutat arra, hogy ezáltal Triesztben be lehet vezetni a vörös sapkák gyártását, amelyeket eddig több milliónyi értékben Marseilleből szállítottak a Levanteba. — A trieszti kormányzó a dolgot előnyösnek tartja, éppúgy az udvar illetékes helye is; de ez utóbbi mégis annak a nézetének ad kifejezést, hogy be kell kérni a rendőrminiszter véleményét, mert a jelenlegi idők a legnagyobb éberséget követelik a rendőrség részéről, hogy az oiy káros francia nézetek és szokások semmiképpen se vonuljanak be az örökös tartományokba... Ezek a vörös sapkák ugyanis, amelyeket Levanteba szállanak és ott már régóta használatosak, bizonyos hasonlóságot mutatnak a franciaországi ú. n. szabadság-sapkához, legalábbis színre nézve, s ezért szükséges minden lehető elővigyázati intézkedést megtenni aziránt, hogy ezeket a sapkákat valóban a Levanteba szállítsák és semmit se bocsássanak belőle piacra az örökös tartományokban.“ Sth. (Johann Slogar: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914, 15—16.)

¹⁹⁰ Ernst Fischer: Österreich 1848. Wien, 1946. 28—29.

¹⁹¹ Slogar: i. m., 16—17.

¹⁹² Ezt a tényt — címével és szándékával ellentétben — éppen Slogar munkájának számos adata bizonyítja. (I. m. 16., 25. kk., 85., 107. stb.; v. ö. Fischer: i. m. 30. kk.)

helyzetének rosszabbodását...¹⁹³ „Az osztrák kormány gazdaságpolitikája a XIX. században... egyértelműen a nagybirtokot és a pénztőke néhány kiemelkedő képviselőjét támogatta.“ „Politikája az ipari fejlődést illetően a következő volt: fejlődés, de olyan korlátok között, hogy az a korona és a földbirtokososztály... érdekeinek ne ártson.“¹⁹⁴

Ugyanakkor azonban a bécsi udvar továbbra is mereven kitartott a külföldi versennyel szemben az osztrák ipart védelmező *protekciónizmus rendszere* mellett; nem utolsó sorban azért, mert a védővámrendszer megmerevítése mintegy tartozéka volt a „régí rend“ konzerválásának. Így „a protekciónizmus meggyökeresedett alapelve maradt az osztrák kereskedelempolitikának“ a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben is.¹⁹⁵ És még merevebben, még konokabban tartott ki a Magyarországot sújtó *gyarmati rendszer* mellett, amely a Habsburg-politika még jobban „meggyökeresedett alapelve“ volt és maradt.¹⁹⁶ Ezzel egyben elérte azt is, hogy az osztrák burzsoázia — annak ellenére, hogy egyéb vonalakon jóval kisebb támogatást kapott az udvartól, mint annakelőtte — mégsem lépett fel a feudális abszolútizmus rendszerével szemben. „Az osztrák burzsoázia ugyan szabad akart lenni, azonban még akarta tartani Magyarország gyarmati kizsákmányolásának lehetőségét... Abban a mértékben, ahogy az osztrák burzsoázia felismerte, hogy az abszolútizmus bukása Magyarország felszabadulását is jelentené és hogy Magyarországot csak az abszolút állam segítségével lehet függőségben tartani, abban a mértékben kezdett érdekteleenné válni az abszolútizmus megdöntését illetően és eljutni az abszolútizmus túrésének a vonalára.“ „A burzsoázia... akarta a polgári államot... De éppen legbefolyásosabb része nem akarta megfizetni azt a magas árat, amelyet a polgári állam születése megkívánt volna — a monarchia nagy és jövedelmező részeinek elvesztését. Még akarták tartani... Magyarország gabonáját és gyapjútját, viaszát és állatállományát.“¹⁹⁷ *A bécsi udvar és az osztrák burzsoázia tehát! mindenképen fenn akarta tartani a magyarországi gyarmati rendszert.*

Úgy látszott azonban, hogy ez a törekvés komoly nehézségekbe ütközik. *A francia forradalom kitörését és első eseményeit kihasználva, a magyar uralkodóosztály egyes rétegei felszínre hozták nemzeti követeléseiket.* Felléptek a nemzeti nyelvért, az ország függetlenségéért; felléptek a tőkefelhalmozás nemzeti feltételeinek biztosításáért, a Habsburg-gyarmati rendszer ellen, amely éppen a megelőző évtizedeken jutott el teljes kifejtéséhez, gátat vetve hazánk polgári fejlődésének az örökös tartományok tőkefelhalmozása érdekében. „A II. József abszolútizmusa elleni nemesi reakcióban (az 1790-es országgyűlésen) a nemesi kiváltságok dühös védelme mellett már észre lehetett venni egy új elemet is: a nemesség már mint a burzsoázia szószólója, a polgári Magyarország érdekeinek képviselője is fellép. Az országgyűlési bizottságok munkálataiban a gazdasági kérdések, különösen az osztrák vámpolitika elleni harc kérdéseinek kidolgozásában a pozsonyi, győri, pesti kereskedők testületei a legélénkebben résztvettek. A nemes, akinek agrár-exportját a közbeeső osztrák vámvonal gátolta, és a kereskedő, aki elől az osztrák kereskedelmi tőke fölözte le az állat-, bor-, gabonakivitel és az iparcikk-behozatal nem megvetendő profitját, közelednek egymáshoz a Magyarországot gyarmati sorban tartó osztrák merkantilista gazdaságpolitika ellen.“¹⁹⁸

¹⁹³ Slokar: i. m. 71.

¹⁹⁴ Priester: i. m. 264, 256.

¹⁹⁵ Adolf Beer: Die österreichische Handelspolitik im neunzehnten Jahrhundert. Wien, 1891. 5.

¹⁹⁶ Sieghart: i. m. 26. stb.

¹⁹⁷ Priester: i. m. 189, 265.

¹⁹⁸ Révai: i. m. 111.

A magyar *nemesek* a mezőgazdasági termények szabad kivitelét kívánják az örökös tartományokba és külföldre; a Pozsonyban összegyűlt *kereskedők* is elsősorban a súlyos vámtarifa ellen tiltakoznak, amely „elnyomja a magyar mezőgazdaságot és ipart”. A nagyszombati kereskedők a nagy vámok és harmincadok megszüntetését kérik; a soproni kereskedő-testület véleménye szerint a magyar és osztrák terményekre és iparcikkekre kivetett vámokat egyensúlyba kell hozni; többen fejtegetik, hogy minden baj kútfeje az Ausztria és Magyarország közt fennálló vámkülönbség; Skerlecz Miklós hangsúlyozza, hogy ez a gyarmati vámpolitika igen régi előzményekre tekinthet vissza és a rendeletek sorozata fokozatosan növekvő számsorként világítja meg, hogy az osztrák vámpolitika mindig nagyobb és nagyobb teherrel akarta elnyomni kereskedelmünket. Többen rámutatnak arra, hogy a protekcionizmus rendszerének Magyarországra való alkalmazása azt a célt szolgálja, hogy Bécs legyen a monarchia kereskedelmi gócpontja. A győri kereskedők fölemlítik, hogy a bécsi intézkedések rákényszerítik a magyar gyapjútermelőket arra, hogy potom áron osztrák manufaktúrákban helyez- zék el terméküket, mert más piacra nem jutnak; stb.¹⁹⁹ Az országgyűlés által kiküldött kereskedelmi választmány végül is terjedelmes javaslatban foglalja össze ezeket a kívánságokat, amelyek lényege: teljes viszonyosság az örökös tartományokkal a vámok tekintetében, a mezőgazdasági termény- kivétel megkönnyítése, az ipar fejlődésének előmozdítása.²⁰⁰

A nemesi ellenállás hatására, amely különben a francia forradalom fejleményeinek előrehaladásával mindjobban ellanyhult, Bécs *látszólagos engedményeiket* tesz a magyar követelések felé. Erre mutat az 1793. évi vámrendelet, amely ismét bevezette az osztrák iparcikknek Magyar- országba bevitele alkalmából fizetendő vámokat;²⁰¹ erre mutat a bécsi ipar politikának az az állítólagos „enyhébb iránya”, amelyről Magyarországgal kapcsolatban ebben az időben szó esik.²⁰² Könyű azonban meglátni, hogy a látszat mögött mi a valóság. Az 1793-as rendelet azt a „könnyítést” hozza, hogy a magyar iparcikk az osztrák határ átlépésekor a külföldi vámnak a felét (egyes esetekben egyhatodát), vagy az érték 10%-át fizetik, az osztrák iparcikkeket viszont a magyar határon alig 3%-kal róják meg.²⁰³ A magyar- országosi ipari üzemek alapítására vonatkozó „engedmények” pedig csupán frázisok és „eszközök arra, hogy kirakatba téve, alkalomadtán megmutogassák őket a magyarságnak, mint a reciprocitás elve teljes érvényesülésének pregnáns kifejezéseit... s egyúttal nyomós okokat a rendek gravamenei ellensúlyozására.”²⁰⁴

Minél inkább világossá válik azonban a bécsi udvar előtt az a tény, hogy a magyar *memesség a francia forradalom fejleményeitől megrémülve visszavonul a Bécs ellen való fellépéstől*, annál kevésbé van már szükség ezekre a látszatokra. Pedig csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy „a francia forradalom és a Magyarországon is előtérbe nyomuló társadalmi kérdések lelohasztják a rendek ellenzéki kedvét és létrehozzák a lényegében reakciós két hatalomnak: a feudális abszolutizmusnak és a feudális rendeknek a

¹⁹⁹ Hofhauser Margit: A kereskedő testületek mozgalma a magyar kereskedelem fel- lendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Bp., 1930. 30, 31, 32, 51—52, 53—54, 61, stb.

²⁰⁰ V. ö. Berényi: i. m. 313. kk.

²⁰¹ Sieghart: i. m. 25.

²⁰² Mérei Gyula: A bécsi kormány gyáriparpolitikájának alapelvei Magyarországon 1790 és 1815 között. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Fvkönyve. V. Bp., 1935. 176. stb.

²⁰³ Sieghart: i. h.

²⁰⁴ Mérei: i. m. 188.

fennálló viszonyok, a feudalizmus fenntartására irányuló egységfrontját.²⁰⁵ Ezt a fordulatot jól tükrözi az 1795-ben életbeléptetett vámtarifa. Ez a ren-delet a kereskedelmi választmány munkálatát figyelemre sem méltatva újra az 1788. évi tarifát veszi alapul.²⁰⁶ „A vámtételekből kivethető, hogy azoknak a termékeknek, amelyekből Magyarországnak feleslege van, vagy ipari fel-dolgozáson mentek át, nagyobb, azoknak a termékeknek, melyekből Magyar-országon hiány van, vagy ipari nyersanyagul szolgálnak, kisebb a vám-tétele.”²⁰⁷

A gyarmati politika változatlan fenntartása világosan kimutatható a XVIII. század utolsó éveiben és a XIX. század elején, a *napoleoni háborúk* korában is. Ez az időszak ugyan a magyar birtokososztály számára hadi-kojunktúrát, tökefelhalmozási lehetőségeket nyújt, azonban ezeket a lehető-ségeket sem tudják kellően kiaknázni a Bécs által egyre jobban megnövelt vámtételek miatt. „A francia háborúk idejében (általában) magyar gabonát a vámtételek megfizetése ellenében csak az örökös tartományokba lehetett kivinni, ámbár voltak időszakok, amikor... ezt is megnehezítették.”²⁰⁸ Az *újabb és újabb vámemelések*, amelyeket speciál-tarifák révén hajtottak végre, az 1795. évi vámrendeletnek mintegy novelláris megváltoztatása útján, azt jelentették, hogy a közbeeső vámok ugyanannyit, vagy félakkorát növekedtek, mint a külföldi vámtételek.²⁰⁹ 1810–12-ben különösen magasra emelték a közbeeső vámokat.²¹⁰ Az ismétlődő magyar panaszkokra pedig az volt a válasz, hogy minden vámemelés fokozza a magyar termények versenyképességét, mert a külföldi és a közbeeső vámok között a különbség állandóan nő. De még ez a sovány vigasz is hazugságnak bizonyult. „Az az alapelv, hogy a magyar áruk osztrák beviteli vámja... a felét, ill. a hatodát teszi ki a külfölddel szemben emelt vámnak, csak papíron volt meg; egyes áruknál, amelyeket Magyarországból hoztak be, alacsonyabb, másoknál, magasabb vámot alkalmaztak, nevezetesen az utóbbit a Magyarországból származó fontos áruknál.”²¹¹

Mi volt a közbeeső vámok állandó növekedésének az oka? Egyesek szerint az infláció: „a vámtételek váltakozása a pénz értékváltozását követi.”²¹² Ez az indokolás azonban elesik, már csak azért is, mert a maga-sabb vámtételeket később is fenntartották és a magyar terményekre rótt vámok még 1822-ben is két-, három- vagy többszörösét tették ki az infláció előtti idők vámjainak.²¹³ Más nézet szerint ebben az időben két szempontból emelték a vámokat: vagy az árszínvonal-különbség kiegyenlítése, vagy újabb bevételi források megnyitása volt a cél.²¹⁴ Azonban ezt az indokolást sem fogadhatjuk el teljesnek. Persze kétségtelen, hogy az állam nagyarányú eladósodásának, a rohamos inflációnak az idején²¹⁵ a fiskális szempontok nem kis mértékben játszottak közre a vámpolitikában;²¹⁶ a közbeeső vámok kérdé-sét azonban elsősorban nem ezek a szempontok, hanem a gyarmati rendszer fenntartásának szempontjai döntötték el: az a cél, hogy a *hadikojunktúra*

²⁰⁵ Mód: i. m. 75–76.

²⁰⁶ Hofhauser: i. m. 57.

²⁰⁷ Sieghart: i. m. 27.

²⁰⁸ Belitzky: i. m. 104.

²⁰⁹ Sieghart: i. m. 33.

²¹⁰ Beer: *Handelspolitik* ... 41.

²¹¹ Beer: *Handelspolitik* ... 45.

²¹² Iványi-Grünwald Béla: *Bevezetés Széchenyi Hitéléhez*, Bp., 1930. 89.

²¹³ V. ö. Sieghart: i. m. 38–39.

²¹⁴ U. o. 35.

²¹⁵ L. a továbbiakban.

²¹⁶ V. ö. Beer: *Finanzen* ... 175.

által lehetővé tett magyarországi tőkefelhalmozást minél szűkebb keretek közé szorítsák.

Az egymást követő országgyűlések felirataira adott királyi válaszok, a bécsi kormány által készített különböző referátumok semminő kétséget nem hagynak eziránt. Az egyik ankét eredményeként világosan leszögezik, hogy az osztrák mezőgazdaság védelme kívánja meg a magyar termények vámjának emelését.²¹⁷ Az 1802. évi országgyűlés szabadkereskedelmi követelésére adott válaszban rámutatnak arra, hogy „az iparosoztályt (értsd: a burzsoáziát) is igen érzékenyen érintené a szabad kivitel folytán előálló élelmiszerdrágulás (t. i. a munkabérek emelkedése révén), ezért rendkívül fontos az osztrák tarbományok számára, hogy a gabonakivitel engedélyezésében állandóan tekintettel legyenek rájuk...“²¹⁸ Az 1805. évi országgyűlés előterjesztése fel is panaszolja, hogy „midőn a magyar természetnyek szabad kiviteléről van szó, nem pirulnak állítani, hogy ezen engedély a magyaroknak nem adathatik meg, mert azáltal sokat vesztenének az osztrákok“.²¹⁹ Az osztrák pénzügyminiszter 1813. évi előterjesztése félreérthetetlenül megfogalmazza azt a célt, hogy „a magyar termelők feleslegeiket bármily csekély haszon mellett is kénytelenek legyenek Ausztriában eladni“; hogy „az osztrák termelőket a magyarok versenytől meg kell védeni“; hogy mivel „Ausztriának Magyarország felé irányuló kivitele kizárólag iparcikkekéből áll, az osztrák gyáripár védelmében e cikkek magyarországi kelendőségét nem szabad magas vámokkal veszélyeztetni.“²²⁰ Nem új dolgok ezek: szóról-szóra cseket olvastuk a XVIII. századra nézve. Ilyen körülmények között cseppet sem csodálható, hogy az első időben halkán, később egyre hangosabban hallatott országgyűlési követelések semmiféle engedményt — vagy csak látzatengedményeket — tudnak elérni.²²¹

A napoleoni háborúk befejezése után, a „Szent Szövetség“ ellenforradalmi, zsarnoki rendszerében olyan lényeges szerepet játszó Habsburg-állam persze még kevésbé hajlandó változtatni ezen a helyzeten; csak fokozni akarja Magyarország gyarmati kizsákmányolását. Ennek jele többek között az, hogy Tirolt és Lombard-Velencét bevonják az egységes vámterületbe, de a magyar vámhatár felszámolásának még a gondolatát is elutasítják.²²² Metternich, a reakció főképviselője, egy emlékiratban ezt írja: „Nem kell gyár Magyarországnak, ott minden szegény emberbe a földművelésben van szükség. Magyarországot távol kell tartani minden ipari tevékenységtől, mert a magyar nép jelleme fág teret nyit a szélhámosságnak.“ „Magyarország középkori agrárállam kell hogy maradjon — magyarozza meg Metternich e galád és cinikus megjegyzését Ernst Fischer —: ebben a magyar mágnások és a német-osztrák burzsoázia is egyetértett.“²²³

Nem véletlen tehát, hogy a XIX. század 20-as és 30-as éveiben kiadott vámtarifák semmi lényeges változást nem hoztak a régebbi állapotokhoz képest. Amikor az 1825—27. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi választmány felújította a vámrendszer enyhítésére vonatkozó kéréseket,²²⁴ a bécsi kormány válasza az 1829. évi vámtarifa volt, amely a magyar terménykivittelt a válsággal küzdő osztrák nagybirtok érdekében — még csak meg-

²¹⁷ Sieghart: i. m. 38—39.; v. ö. Beer: Finanzen... 177.

²¹⁸ Mérei: i. m. 185.

²¹⁹ Horváth: i. m. 332.

²²⁰ Beer: Handelspolitik... 42.

²²¹ V. ö. Horváth: i. m. 330.; Kautz Gyula: Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Pest. 1866. 91—93.; stb.

²²² Beer: Handelspolitik... 42.

²²³ Fischer: i. m. 137—138.

²²⁴ Horváth: i. m. 339—341.

nehezítette. A magyar búza- stb. szállítványok után pl. nemcsak a külföldi vám felét kellett leróni, hanem még jelentős összegű ú. n. „rendi kárpótlási illetéket“²²⁵ — De nem volt külön az 1832—36-i országgyűlésen felvetődött kívánságokra adott válasz sem: az 1838. évi vámtarifa. Ez az árucikkeket három csoportra osztotta: tiltott, behozatali engedélyhez kötött és szabad forgalmú cikkekre. Magyar vonatkozásban az engedélyhez kötött cikkeknél a külföldi vám egyhatodát, szabadforgalmú cikkeknél annak felét kellett fizetni. Azonban ez a régi — önmagában véve is nagyon sovány — „kedvezmény“ ezúttal is látszatkedvezménynek bizonyult, mert a vámtarifa 27. §-a kimoadta, hogy ez a rendelkezés csak azokra a magyar eredetű árukra vonatkozik, amelyekre nézve nincsen „különleges vám“ megállapítva. Márpedig a magyar iparcikkek általában ilyen különleges vám alá estek.²²⁶ Az 1840. évi újabb vámrendelet sem volt más, mint az addigi állapot lerögzítése, bizonyos pótlásokkal kiegészítve.²²⁷

Ilyen körülmények között a magyar terménykivitel továbbra is súlyos vámok terhelték; az osztrák ipar pedig továbbra is védve maradt minden magyarországi verseny veszélyétől. Ausztriának hazánk felé irányuló iparcikk-kivitele 1840-ben önmagában jóval nagyobb értékű volt, mint az egész külföldi készáru-exportja;²²⁸ Magyarországról az örökös tartományokba 1844-ben is csupán 1,3 millió forint értékű iparcikkeket vittek ki, szemben az örökös tartományokból származó 42,3 millió forint értékű iparcikk-behozattal.²²⁹

De a XVIII. század utolsó évtizedétől a XIX. század 40-es éveig terjedő időszakban. Magyarország gyarmati helyzetének e *harmadik szakaszában*, nemcsak a vámrendszer volt hazánk kizsákmányolásának fontos eszköze, hanem az államadósság- és adórendszer új formái is.

* * *

A Magyarországra nehezülő Habsburg *államadósság és adórendszer* fejlődésének a XVIII. század végével kezdődő újabb szakaszát alapvetően ugyanaz jellemzi, mint a gyarmati rendszernek és a protekcionista rendszernek ezt az időszakát: a forradalomtól való félelem, a polgári-nemzeti átalakulástól való félelem.

A bécsi kormány többé nem törekszik az államadósságokhoz kapcsolódó modern adórendszer *nyílt* megvalósítására Magyarországon: *előszörban felhagy azzal a törekvéssel, hogy a nemesi adómentességet felszámolja*. A bécsi udvar köreiben a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben továbbra is úgy érvelnek ugyan, hogy a gyarmati vámrendszer a rendi adómentesség ellensúlyozását szolgálja, még sem akarják ezt az adómentességet megbolygatni. „Dogmává vált bennük az a megállapítás, hogy Magyarország elavult adóalkotmánya minden reformot megakadályoz, de éppen ezért meggyökeresedett bennük az a nézet is, hogy ezen az alkotmányon nem szabad semmit sem változtatni.“²³⁰ Jellemző például, hogy 1806-ban az állam-

²²⁵ Iványi-Grünwald: i. m. 84—85. — Ez az elnevezés mutatja, hogy a vámemelést, a gyarmati rendszert továbbra is a rendi adómentességgel próbálták indokolni. — (V. ö. Sieghart: i. m. 40—43.; Beer: Handelspolitik... 45.)

²²⁶ Zoll-Tariff für die Ein- und Ausfuhr der Waaren in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1838, X.

²²⁷ V. ö. Sieghart: i. m. 64—65.

²²⁸ M. L. Tegoborski: Des Finances et du Credit Public de l'Autriche. Paris, 1843, I. 264.

²²⁹ V. ö. Desewffy Emil: A magyar vám és kereskedési ügy és ennek végeligazítási módja. Pest. 1847. 61—65.

²³⁰ Sieghart: i. m. 29.

tanácsban, a magyar országgyűlés szabadkereskedelmi követelésének tárgyalása alkalmával, nyíltan kifejezésre jut az a szempont, hogy „a vámok megszüntetése és az adóteher megfelelő elosztása Magyarországot kiemelné közép-kori feudális állapotából“. Erre az államtanács siet elvetni minden ilyen irányú javaslatot.²³¹ és ez egészen természetes: Bécs számára mi sem volt fontosabb, mint az, hogy a gyarmati sorba süllyesztett Magyarországon igenis fenntartsa a „középkori feudális állapotot“. Ez felelt meg a kormánynak, amely semmitől sem félt jobban, mint a magyar polgári fejlődéstől és így semmiképpen sem vállalhatta a nemesi adómentesség megszüntetéséért való küzdelem esetleges kedvező kimenetelének kockázatát; ez felelt meg az osztrák burzsoáziának, amely mindenképpen meg akarta tartani a feudális viszonyok között megrögzített Magyarországot, mint fogyasztópiacot. — Ez a törekvés vonul végig — többé-kevésbé következetesen — a bécsi kormány adópolitikáján a XIX. század első felében; idevág az is, amikor a 40-es években „a bécsi kormány az egykor általa sürgetett egyenlő teherviselés ellen... nem adózunk“ jelszavak alatt a legnagyobb küzdelem erőfeszítéseit kísérlette meg, hogy ezzel megdöntse az állami önállóság ehhez kötött feltételeit is.²³²

Ugyanakkor azonban, amikor Bécs lemond az államadóságokhoz kapcsolódó modern adórendszer megvalósításának e *nyílt* formájáról, egyáltalán nem mond le arról, hogy *burkolt* formában igenis megvalósítsa Magyarországon a modern adórendszer egyik fontos hajtását, és ezen a révén hazánk kizsákmányolásának további eszközét kaparintsa kezébe. „A modern állami pénzügyek... tengelyét a legszükségesebb élelmiszerekre kivetett (tehát azokat megdrágító) adók alkotják...“²³³ Minthogy a feudális magyar alkotmány, amelyet Bécs már nem akar bolygatni, lehetetlenné teszi a *fogyasztási adók* rendszerének nyílt bevezetését. Magyarországra *burkolt* formában csempésszik be ezt, az egyik legfontosabb közszükségleti cikkel, a sóval kapcsolatosan.

A *sójövedelem* Magyarországon már a középkorban számottevő királyi regále volt,²³⁴ a XVIII. század végétől kezdve azonban a *bécsi udvar kezében Magyarország kizsákmányolásának mind fontosabb eszközévé válik*.²³⁵ Míg a XVIII. század első felében két alkalommal, 1729-ben és 1741-ben, országgyűlési határozattal még csökkentik a só árát,²³⁶ addig a 60-as években már egyre gyakrabban vetődik fel az államtanácsban, az adórendszer kérdéséhez kapcsolódva, a só-ár emelésének gondolata. Borié is rámutat arra, hogy „a kincstár a veszteséget úgy pótolhatja, ha felemelik a só árát, amihez a rendek hozzájárulása nem kell.“²³⁷ A század utolsó évtizedében azután ez a gondolat valóra válik, mégpedig igen jelentékeny méretekben. Az 1790—91: XX. te. hangsúlyozza a rendeknek azt a jogát, hogy a só árát csak hozzájárulásukkal lehet emelni: jele ez annak, hogy nem régen történt áremelés. Az 1792-es országgyűlés 15 krajcárral, az 1802. évi országgyűlés 1 forint 6 krajcárral drágítja a só árát.²³⁸ Utóbb az országgyűlés megkérdézése nélkül, rendeleti úton újabb és egyre nagyobb arányú áremelések következnek: 1806-ban királyi rendelet útján 2 frt 30 krajcárral, 1812-ben 4 forinttal emelik az árát.

²³¹ U. o. 31.

²³² Szederkényi: i. m. IV. 446. — V. ö. Priester: i. m. 321.

²³³ A tőke, I. 817.

²³⁴ V. ö. Paulinyi Oszkár: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok. 1924. 626.

²³⁵ V. ö. Heinrich Srbik: Studien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens. Innsbruck, 1917.

²³⁶ Die Einkünfte des Schatzes im Königreiche Ungarn, Ofen, 1846. 116. 117.

²³⁷ Ember: i. m. 137.

²³⁸ Einkünfte... 123.

stb.²³⁹ — Itt is rá kell mutatnunk arra, hogy az áremelések oka csak kisebb mértékben volt az infláció: a cél elsősorban ennek az „adóptótléknak“ minél nagyobb arányú kiaknázása volt.²⁴⁰ Az 1802. évi országgyűléssel kapcsolatban Berzeviczy is rámutat a bécsi kormányra arra a céljára, hogy „a só ára oly mértékben emeltessék, hogy ami az adók emelkedése után is hiányul maradna, az a só emelt árának hozadékából pótolassék.“²⁴¹ Így állt elő az a helyzet, hogy „a só Törökország lakosai olcsóbban kapják Magyarországról, mint ennek az országnak saját polgárai.“²⁴²

A só árának állandó növekedése következtében a XIX. század elejére a sójövedelem a Habsburg államháztartás Magyarországról származó közvetlen bevételeinek legszámottevőbb tételévé válik. Míg 1770-ben ezen a címen a bevétel még csak 2,6 millió forint,²⁴³ addig a XIX. század elején az évente Magyarországon elfogyasztott 1,3 millió mázsa só évente kb. 18 millió forint bevételt hoz.²⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy 1810 körül a Magyarországról származó, 40 millióra becsült bevételeknek a sójövedelem kb. 45%-át tette ki. De később, amikor már nem a Schwartner-korabeli „könnyű pénzről“ van szó, a sójövedelem továbbra is megtartja kiemelkedő szerepét. Az Einkünfte des Schatzes szerzője a 23 millió állami bevételek között (1845) 5 millió forinttal szerepelteti.²⁴⁵ Fényes pedig 1846-ra 10 millió forinttal állítja be.²⁴⁶ A sójövedelem tehát a legalacsonyabb becslés esetén is mintegy 25%-át tette ki a Habsburg-államháztartás Magyarországról húzott közvetlen bevételeinek.²⁴⁷ Ezen az alapon bizvást megállapíthatjuk, hogy a só-árak emelésével utat tört Magyarországon a modern fogyasztási adórendszer egyik formája, mint hazánk gyarmati kizsákmányolásának eszköze.²⁴⁸

Azonban „az egymást követő adósságok felhalmozódása által előidézett adóemelések arra kényszerítik a kormányt, hogy új rendkívüli kiadásoknál mindig újabb kölcsönöket vegyen fel. A modern állami pénzügyek... ezért magukban hordják az önműködő gyorsulás esiráját.“²⁴⁹ Minthogy a Habsburg-állam a XVIII. század utolsó évtizedeiben és a XIX. század elején, az egymást követő háborúk idején, nem egyszer került „rendkívüli kiadások“ elé,

²³⁹ Emerich Zempléni: Wirtschafts- und Finanzgeschichtliches zur Bankozteltperiode in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 1928, 90.

²⁴⁰ V. ö. Zempléni: i. h.

²⁴¹ Gaal: i. m. II. 142.

²⁴² Anton Springer: Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. Leipzig 1865, I. 344.

²⁴³ V. ö. Marczali: i. m. 61.

²⁴⁴ Schwartner: i. m. II—III. 323. — Ugyanilyen összeggel szerepel Magda Pál statisztikájában is. (I. m. 171.)

²⁴⁵ I. m. 146.

²⁴⁶ Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847, I. 161—162.

²⁴⁷ Az állami sómonopóliumból származó bevételt alig terhelte komolyabb kiadás: a legfontosabb — máramarosi — sóbányákban a só termelési költsége, a kifejtésnél dolgozó román és kárpátoroszló robotosok és munkások kíméletlen kizsákmányolása következtében, elenyészően csekély volt. (V. ö. Schwartner: i. m. II—III. 326.)

²⁴⁸ Itt említjük meg, hogy Schwartner számításai szerint a XIX. század elején Magyarország egyharmad részrel, 40 millió forinttal járult hozzá a monarchia jövedelmeihez, figyelembevéve a hadiadót, a deperditákat, a magyarországi bányászat és pénzverés jövedelmeit, a kamarai jövedelmeket, a különösen fontos sóregálét és egyéb, kisebb tételeket. (V. ö. i. m. II—III. 320—329.) Ez a számítás, amely persze csak az államkincstárba közvetlenül befolyó jövedelmeket veszi figyelembe, nagyjában és egészében megfelel azoknak az eredményeknek, amelyekre Eckhart Ferenc jutott Mária Terézia uralkodásának utolsó harmadára nézve. (V. ö. Eckhart: i. m. 267, stb.) Ezek az adatok — minden egyébtől függetlenül — élesen megcáfolják a „Magyarország alacsonyabb részesedéséről“ annyiszor hangoztatott bécsi állításokat.

²⁴⁹ A 16ke. I. 817.

az állami pénzügyeknek ez az „önműködő gyorsulása“ nagy mértékben előre haladt. Az államadósság növekedésére vonatkozó adatokat 1795-ig már ismer-tettük. 1795 után az adósság-állomány tovább szaporodott. Az 1795. évi 438,7 millió forintról 1798-ban 515,2 millióra, 1800-ban 639,8 millióra, 1803-ban 792,7 millióra ugrott fel.²⁵⁰ Ezzel függ össze, hogy a *jobbágyadó fokozásán kívül* — ez 1802-ben 5 millió, 1807-ben 5,2 millió forintot tett ki²⁵¹ — és a *só árának előbb vázolt emelése mellett* a XVIII. század végén és a XIX. század elején Bécs egy újabb súlyos eszközzel kapcsolja be hazánkat a Habsburg-állam adósságainak fedezésébe: *papírpénz-kibocsátás és a devalváció* eszközével.

A bécsi kormány először Mária Terézia korában folyamodott a papírpénz-kibocsátás eszközéhez. 1762-től kezdve a Wiener Stadtbank útján 12 millió forint összegű papírpénzt, „bankócedulát“ hozott forgalomba, egyelőre még elfogadási kényszer nélkül.²⁵² Az első kibocsátást — amelynek inkább államkölcsön jellege volt, mert fokozatosan 5%-os kamatozású kötelezvényekre váltották be — soron követte 1771-ben újabb 12 millió, 1784–85-ben 20 millió, majd 1788-ban 11 millió forint összegű bankócedula kibocsátása.²⁵³ Ezek a kibocsátások már kötelezvényre való átváltás ígérete nélkül kerültek forgalomba és 1788-ban az osztrák kormány már be sem jelentette a kibocsátás összegét. — A század utolsó évtizedében és a XIX. század elején után, a napoleoni háborúk egyre növekvő kiadásai közben, *ugrásszerűen megnövekedik a papírpénz-kibocsátást*; beváltását már 1797-ben felfüggesztik és egyszerűsített kényszer-árfolyamot szabnak meg számára. Míg 1796-ban még csak 46 millió forint összegű „bankócedula“ volt forgalomban, addig ez a szám 1800-ban 200 millióra, 1806-ban 449 millióra, 1810-ben 864 millióra, 1811-ben pedig 1 milliárd 60 millióra emelkedett.²⁵⁴

A magyarányú papírpénz-kibocsátás felett természetesen úrrá lett a pénzforgalom törvénye, amely az állam akaratától függetlenül bármilyen mennyiségű papírpénzt azzal az arany mennyiséggel tesz egyenlővé, amelynek forgalmát tulajdonképpen helyettesíti.²⁵⁵ Ennek megfelelően *rohamosan zuhant a papírpénz árfolyama*. 1796-ban az ércpénz a papírral szemben még 100 ¼ árfolyamon áll, 1800-ban 115-ön, 1806-ban 175-ön, 1810-ben 469-en és 1811-ben 833-as árfolyamon.²⁵⁶ — Az infláció alatt sohanemlátott méretekben tombol a spekuláció és tőzsdejáték. Bécs akkoriban közismert bankárai: Fries, Ballabene, Geyhmüller, stb., valamint a Habsburg államkölcsön-üzlet iránt igen élénken érdeklődő *angol tőkés*ek egyre „ragyogóbb“ feltételek mellett „segítik ki“ az államkincstárt pénzzavarából és a Habsburg-állam politikájának nagy mértékben irányítóivá válnak.²⁵⁷

A szédületes infláció megállítására, a pénzügyek rendezésére a legkülönbözőbb tervek születtek.²⁵⁸ Ismeretes, hogy a bécsi kormány végül, sikertelen kísérletek sorozata után, 1811-ben a *papírpénz egyötödére való devalválását határozta el*, 1060 millió forintról 212 millió forintra. Ki kell azonban emelnünk, hogy a devalváció végrehajtásában döntő módon az a szempont vezette

²⁵⁰ Hauer: i. m. 163—164; Beer: Finanzen... 7, 402; Springer: i. m. I. 154.

²⁵¹ Grünwald: i. m. 240.

²⁵² Beer: Staatsschulden... 16; Hauer: i. m. 170. k.

²⁵³ Hauer: i. m. 173—175; Beer: Finanzen... 5—6.

²⁵⁴ Beer: Finanzen... 7—8; Johanna Kraft: Die Finanzreform des Grafen Wallis und der Staatsbankrott von 1811. Graz, 1927. 15—18.

²⁵⁵ V. ö. Marx: Zur Kritik der Politischen Ökonomie. II. kiad. Stuttgart, 1907. 115.

²⁵⁶ Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., 1896. 55. — Ugyanakkor a jobbágyadókat ércpénzben hajtották be. (V. ö. Kautz: A nemzetgazdasági eszmék... 268.)

²⁵⁷ Springer: i. m. I. 158—163.

²⁵⁸ V. ö. Gillemot Katalin: Javaslatok a Monarchia pénzügyeinek rendbehozására 1800 és 1811 között. Domanovszky-Emlékkönyv. Bp., 1937. 199—226.

a bécsi köröket, hogy Magyarországot minél jobban kiaknázzák, az állami pénzügyek rendezésének terhére minél nagyobb mértékben hazánkra hárítsák. Az állami számvevőszék elnöke, Zinzendorf, már 1805-ben ezt a megoldást ajánlja. Ne nyúljanak a magyar alkotmányhoz — javasolja —, hanem „közvetett úthoz folyamodjanak, nevezetesen a papírpénz devalválásához.”²⁵⁹ Wallis József pénzügyminiszter, a devalvációs pátenst szerzője, erélyesen képviselte ugyanezt az álláspontot. „A devalváció éppen Magyarországra van szabva és különösen ebből a szempontból ajánlható. Sem az adókat, sem a só árát nem kell emelni, csak a bankócedulák ötöd-értékén való átvételét kell elrendelni.”²⁶⁰ Ez az egymásmelléhelyezés szembeötlően bizonyítja, hogy — a jobbágyadó és a só-ár emeléséhez hasonlóan — a devalváció is Magyarország kizsákmányolásának eszköze volt. A devalváció végrehajtásának egyik fontos funkciója: „a magyar tartományokból származó állami bevételek növelése.”²⁶¹

S a devalváció különösen súlyos eszköz volt Magyarországgal szemben, mert a bankócedulák nagy része éppen nálunk volt forgalomban. „A devalváció azzal az előnnyel jár — szögezi le Wallis pénzügyminiszter —, hogy Magyarország ennek révén az ott található bankócedulák mennyisége szerint... vonható be a pénzügyi rendszabályba.”²⁶² Ez a nyilatkozat világossá teszi, hogy az osztrák kormány számára azért volt olyan vonzó a devalváció végrehajtása, mert Magyarországon, a napoleoni háborúk konjunktúrája következtében, viszonylag sok papírpénz volt forgalomban. Egyébként tudjuk, hogy a magyar birtokosok és kereskedők még a devalváció közvetlen küszöbén is nagy eladásokat eszközöltek és így a devalváció elértéktelenedő papírpénztől duzzadó érszénnyel érte őket.²⁶³

Fentebb azt láttuk, hogy Bécs a napoleoni háborúk korában vámrendelkezéseivel mindent megtett, hogy a hadikonjunktúra által előmozdított magyarországi tőkefelhalmozást minél szűkebb korlátok közé szorítsa. Most azután *ami tőkefelhalmozás mégis végbement, azt — az esetek nagy részében — semmivé tette a pénz elértéktelenedése.* A devalváció tehát ebből a szempontból min egy betetőzése volt Magyarországyarmati kizsákmányolásának, a hadikonjunktúra különleges viszonyainak idején. Ugyanebbe a vonalba vág bele az is, hogy a devalváció után Bécs azt kívánta a magyar országgyűléstől, hogy a bankócedula helyébe lépő új papírpénz (Einlösungschein) 47%-ért 100 millió forintért, tehát aránytalanul nagy mennyiségért vállaljon kezességet.

Az 1811–12. évi országgyűlés — mint ismeretes — a 100 millió forintos kezességet nem vállalta és nem vállalta a bécsi kormány további kívánságait sem: évenként 2 millió forint fizetését mindaddig, amíg a papírpénz az ezüsttel egy értékre nem emelkedik.²⁶⁴ De ha a devalvációs pátenst nem is fogadta el, az adott politikai erőviszonyok között képtelen volt megakadályozni azt, hogy Bécs intézkedései Magyarországon valósággá ne váljanak. Az 1816. évi újabb devalvációt azután, amely Stadion miniszter műve volt, már minden nehézség nélkül hajtották végre Magyarországon is.²⁶⁵ — A devalvációk tehát Magyarországot egy újabb formában kapesolták be a Habsburg-államadósság fedezésébe; a *devalvációk végrehajtása Magyarország gyarmati kizsákmá-*

²⁵⁹ Beer: Finanzen... 15.

²⁶⁰ Zempléni: i. m. 91.

²⁶¹ Beer: Finanzen... 78.

²⁶² Zempléni: i. m. 91.

²⁶³ Horváth Mihály: i. m. 200. V. ö. Büky József: Ausztria papírpénz-kibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig. Bp., 1937. 33.

²⁶⁴ V. ö. Kautz: i. m. 204.

²⁶⁵ Beer: Finanzen... 95.

nyolcásának igen súlyos eszköze volt, az osztrák és külföldi tőkefelhalmozás érdekében.

1816-ban a devalváció végrehajtása után, az állami pénzügyek „modernizálásának” fontos lépése következett. *Felállították az Osztrák Nemzeti Bankot*, és 25 évre privilégiumot adtak neki bankjegyek kibocsátására. Az alapító pátens ugyanakkor megígérte, hogy az állam nem fog többé kényszer-árfolyammal papírpénzt kibocsátani, a forgalomban lévő papírpénzt pedig a Nemzeti Bank révén beváltja bankjegyekre.²⁶⁶ Több mint egy század kellett tehát ahhoz, hogy a Habsburg-államban is létrejöjjön az első csírákból a „nemzeti címmel felcicomázott nagybank”.²⁶⁷ Alapszabályai szerint természetesen „résztvénytársasági alapon működő magánintézet”,²⁶⁸ amely — kezdeti nehézségek után — megindult a Bank of England Marx által oly világosan jellemzett nyomdokán. Róla is elmondhatjuk: „nem tartott soká és ez a maga gyártotta hitelpénz (értsd: a bankjegy) lett az az érme, amellyel... az államnak kölcsönöket nyújtott és amellyel az állam számlájára az államadósság kamatait kifizette”.²⁶⁹ A Habsburg-állam az Osztrák Nemzeti Banktól egyre több kölcsönt vett igénybe; 1841-ben már 126 millió forinttal tartozott közvetlenül a banknak.²⁷⁰ „... az államadósság felhalmozásának nincs csalhatatlanabb fokmérője, mint e bankok részvényeinek fokozatos emelkedése...”.²⁷¹ Az Osztrák Nemzeti Bank részvényeinek ára kibocsátáskor kb. 600 forint volt, tőzsdei árfolyama azonban már az 1820. évben 600 forint fölé emelkedett. 1825-ben az 1200 forintot meghaladta, 1840-ben pedig már az eredeti értéknek háromszorosán is felül volt. 1840-ben pl. a bank 18,4% osztalékot fizetett.²⁷² — Az Osztrák Nemzeti Bank által kibocsátott bankjegyek Magyarországon is forgalomba kerültek és a bank által nyújtott államkölcsönök nem kis mértékben a magyar dolgozók rovására hízalták az osztrák tőkéeket.

A XIX. század első felében a korhadi feudális abszolút állam hivatalnokokkal, kémekkel, katonákkal és zsandárokkal való fenntartása horribilis költségekkel jár.²⁷³ A növekvő kölcsönösükségletet az Osztrák Nemzeti Bank és a vele szorosan együttműködő belföldi és külföldi bankházak elégítették ki. Így a monarchia, a folyton növekvő államadósság révén, pénzügyileg néhány bankember kezébe került, „kik mint a cápák, tülekednek minden új kölcsönért az állam hajója körül, hogy a nékik odadobott aranyzsákmányt elnyeljék”.²⁷⁴ „A pénzvilág a legnagyobb előzékenységet tanúsította az udvari kamara elnöke iránt, készségesen fordultak be ezek az urak a Himmelpfort-Gasse-ba, hogy üzletek után érdeklődjenek.”²⁷⁵ A Hope et Comp., Baring et Comp., Gebr. Behman, Parish et Comp., Arnstein et Eskeles, Fries et Comp., Geyhmüller et Comp., Sina et Comp., s elsősorban a *Rotschild-bankház* 1818 és 1847 között számtalan alkalommal — eleinte igen súlyos, később enyhébb feltételek mellett — összesen több mint 700 millió forintra rügő kölcsönt nyújtottak vagy közvetítettek az osztrák kormánynak.²⁷⁶ A nagy előzékenységnek, a 40-es évek viszonylag enyhébb feltételekkel nyújtott köl-

²⁶⁶ Jirkovsky Sándor: Az osztrák-magyar monarchia jegybankjának története. Bp., 1944. 6. kk.

²⁶⁷ A tőke. I. 816.

²⁶⁸ Jirkovsky: i. m. 7.

²⁶⁹ A tőke. I. 816.

²⁷⁰ Jirkovsky: i. m. 18.

²⁷¹ A tőke. I. 816.

²⁷² Jirkovsky: i. m. 17—18.

²⁷³ Mód: i. m. 110.

²⁷⁴ Id., Mód: u. o.

²⁷⁵ Beer: Finanzen... 159.

²⁷⁶ Beer: Finanzen... 108—130. 406—411. — V. ö. Fischer: i. m. 28.

csőneinek az a magyarázata, hogy a forradalmi válság közeledtére a banktőke minden módon arra törekedett, hogy megmentse a pusztulástól az abszolutizmust; azt a rendszert, amely számára a profitszerzésnek csaknem kimeríthetetlen forrásait biztosította.²⁷⁷ Az állam minden eddigig felülmúló eladósodására jellemző, hogy a századeleji 6—700 millió forintos államkölesön-állományal szemben 1820-ban 896,2 millió, 1841-ben pedig már 969,9 millió forintra rúgott a Habsburg-államkölesönök összege.²⁷⁸ S ezeknek a hatalmas államadósságoknak a kamatait — az ismertett módokon — jelentős részben Magyarország fedezte.

Mindezek szerint a Habsburg-állam adósság- és adórendszere a XIX. század első felében még nagyobb mértékben járult hozzá Magyarország kizsákmányolásához, mint a XVIII. század folyamán. Az eredeti tőkefelhalmozásnak ezek a mozzanatai tehát éppolyan ellentétes jelleggel érvényesültek hazánkra nézve, mint a gyarmati rendszer és a protekcionizmus rendszere. Az államadósság- és adórendszer révén az osztrák és külföldi tőkésekét gazdagító profit természetesen a magyar parasztság kizsákmányolásából származott és nem kis mértékben járult hozzá parasztságunk elnyomorodásához, kizsájtításához. Másfelől az állami pénzügyek rendszerének jelentősége — a gyarmati rendszerhez és a protekcionizmushoz hasonlóan — ugyanakkor abban állott, hogy megakadályozta a gazdagság, a pénztőke felhalmozódását a magyar uralkodóosztály egyes rétegeinek kezében. Nem véletlen tehát, hogy hazánk e gyarmati kiszolgáltatottsága időről-időre sorompóba állította a magyar uralkodóosztály egy részét is a Habsburgok gyarmatosító feudális abszolutizmásával szemben. „A magyar országgyűlés ellenállásában joggal hivatkozhatott arra, hogy... azok ellen a folyton ismétlődő törekvések ellen küzd, amelyek Bécs részéről Magyarország kizsákmányolására irányulnak.”²⁷⁹

*
* *

Az ellentétek a XIX. század 40-es éveiben minden eddiginél jobban kiéleződtek. A Habsburg-állam — egyre mélyülő válságában — Magyarország gyarmati kizsákmányolását ekkor új alapokra akarta fektetni, újabb, még súlyosabb szakaszát akarta megnyitni Magyarország gyarmatosítása történetének: a gyarmati rendszer alapjait a védővámról a szabadkereskedelemre, a közbeeső vámvonal fenntartásáról a vámközösség megteremtésére akarta áthelyezni. Ennek a fordulatnak most csak a legfőbb akait emeljük ki: a protekcionizmusnak a kezdeti nehézségeken már túljutott osztrák tőkés ipar egyes ágaira — főleg a nehéziparra — gyakorolt kedvezőtlen hatását;²⁸⁰ az 1834-ben a német államok között létrejött vámközösség nagy politikai és gazdasági jelentőségének példáját;²⁸¹ s nem utolsó sorban azt a felismerést, hogy az örökös tartományok és Magyarország tőkefelhalmozása és ipari fejlődése között a különbség az idők folyamán olyan méretűvé vált, hogy most már nem a vámvédelem, hanem a teljesen szabad forgalom biztosíthatja

²⁷⁷ „Nem volt véletlen, hogy annak a politikai szövetségnek a tagjai, amelyhez Ausztria 1812-től 1848-ig tartozott, azok az országok voltak, amelyekben a Rotschild-bankház és más nagy bankházak legfőbb üzleteiket bonyolították le; nem volt véletlen az sem, hogy ennek a „Szent Szövetségnek” a politikája... tökéletesen megfelelt a nagy bankárok céljainak és érdekeinek: fenntartani a régi rendet, megakadályozni a forradalmakat és a hatalmi eltolódásokat...” (Priester: i. m. 256.)

²⁷⁸ Springer: i. m. 727.; Tegoborski: i. m. I. 48.; Beer: Finanzen... 404.

²⁷⁹ Priester: i. m. 320.

²⁸⁰ V. ö. Tegoborski: i. m. 250; Beer: Finanzen... 188; Priester: i. m. 243, 276; stb.

²⁸¹ Sieghart: i. m. 106—107.

a legteljesebben hazánk gazdasági kiszolgáltatottságát.²⁸² Ez utóbbi okból mondotta ki egyhangúan a Staatsconferenz 1841-ben, hogy „Magyarország... teljes bekapcsolása az általános szabad belföldi forgalomba nemzetgazdasági szempontból felmérhetetlen előnyökkel járna...”²⁸³ Bekövetkezett az az állapot, amikor „a szabadkereskedelem... a fejlett tőke szabadságát jelentette más országok fejletlen tőkéjével szemben...”²⁸⁴

Ezzel egyidőben az érdekeinek tudatára ébredő magyar uralkodóosztály egy része, főleg közép- és kisbirtokosok, s mellette a fejlődése kezdetén tartó kisszámú burzsoázia is új alapokra helyezi törekvéseit: szabadkereskedelem helyett igenis védővámrendszert követel, de a magyar tőkefelhalmozást előmozdító protekcionizmust; a közbeeső vámvonal megszüntetése helyett önálló magyar vámterületet, a gyarmati helyzet helyett önálló bankot, független polgári-nemzeti fejlődést.

* * *

Milyen tanulságokat vonhatunk le a magyarországi eredeti tőkefelhalmozás két oldalára vonatkozó eddigi vizsgálatainktól?

Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás — egyik oldaláról, a parasztság kisajátításának oldaláról tekintve — 1848-ra nagy mértékben előrehaladt: a parasztság kisajátításának egyes mozzanatai sok tekintetben azonosnak, ill. hasonlóan bizonyultak a Marx által jellemzett angliai folyamat mozzanataihoz. Ugyanakkor azonban az eredeti tőkefelhalmozás — másik oldaláról, a pénztőké, a gazdagság felhalmozásának oldaláról tekintve — nagy mértékben lefekeződött: a pénztőke eredeti felhalmozásának Marx által jellemzett mozzanatai Magyarországnak nem javára, hanem rovására érvényesültek. A gyarmati rendszer, a protekcionizmus rendszere, az államadócsúg- és adórendszer nem Magyarországra, hanem Ausztriára nézve látták el „normális” funkciójukat: azt, hogy „a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék”; viszont Magyarországra nézve ellentétes hatásuk volt: ezt az átmenetet megnehezítették, hátráltatták, lassították: hazánk elmaradottságát hosszú időre konzerválták. Az eredeti tőkefelhalmozás e két oldala egyenlőtlen összekapcsolódásának²⁸⁶ következtében Magyarországon „a kapitalizmus, normális fejlődési útja elkanyarodott.”²⁸⁷

Hogyan fejlődött a kapitalizmus ezen a normálistól eltérő úton Magyarországon? Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

P. ZSIGMOND PAL

²⁸² V. ö. az udvari kamara megállapítását már 1832—33-ban: „...bár az országban (t. i. Magyarországon) kedvelt gondolatná vált a magyar kézmű- és gyáripár megteremtése, ...ennek megteremtéséhez és továbbfejlesztéséhez nélkülözhetetlen előfeltételek szükségesek. Magyarországon azonban az erős ipar mellőzhetetlen előfeltételei: nagyszámú népesség, szakképzettség, elegendő tőkemennyiség, szabad magántulajdon és jó hiteltörvények nincsenek meg a szükséges mértékben és csak nagyon lassan alakulhatnak ki”. (Beer: Handelspolitik... 45—46.)

²⁸³ U. o. 47.

²⁸⁴ Tokmalajev: i. m. 119.

²⁸⁵ A tőke, I. 812. — Kiemelés tőlem.

²⁸⁶ V. ö. Mód: Társadalmi Szemle, 1950. márc.—ápr. 315.

²⁸⁷ Révai: i. h.